

ЛИТЕРАТУРАНЫН ХРЕСТОМАТИЯЗЫ

БАШТАМЫ ШКОЛДЫН
ЎЧЎНЧИ КЛАЗЫНА

К. ФИЛАТОВ бۆдүрди

ОГИЗ
НОВОСИБИРСК
1935

ЛИТЕРАТУРАНЫҢ ХРЕСТОМАТИЯЗЫ

БАШТАМЫ ШКОЛДЫҢ
ҮЧҮНЧИ КЛАЗЫНА

К. ФИЛАТОВ бۆдүрди

Ойрот тилиле бөдүргенин Күн БадышСибир КрайОНО-нын заведующинин
заместители нөк. Луев В.Н. көрүп жөптөди.

Баштап чыгарганынан өскөртип экинчи чыгарганы.

ХРЕСТОМАТИЯ

по
ЛИТЕРАТУРЕ

ДЛЯ ТРЕТЬЕГО КЛАССА
НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЫ

часть первая

СОСТАВИЛ К. ФИЛАТОВ
НА ОЙРОТСКОМ ЯЗЫКЕ

Издание второе исправленное
и дополненное

Утверждено Заместителем Заведующего Зап.-Сиб. КрайОНО
т. Луевым В.Н.

Ответредактор – И. Аргоков
Техредактор – В. Кобяков

Холоптордын балдары ла бариннын күчүктери.

(Эмщиктин куучыны)

Бистин Панкратов деп, барин кайкамчылу кайракан болгон, күчүктөргө сүрекей каруу болгон, кижилерди дезде аа-жок кыйнап жаман көрүп турган.

Ийттер жадарына, бай улустын туразынды, сүрекей жаан тура тудуп алды. Ондо алдынан эрке тудуп азрап жүрөтөн, он тижи ийт бар болды. Бу ийтердин жаш күчүктөрүн эмизип азарына, ол крепостной болгон үй улустарына үлөшүтүп, берип туратан болгон. Бала тапкан үй улустарга, ийт азраачы кижилери, күчүктөр экелип, колына табыштырып, туратан болды, олар ол күчүктөрдү, бойынын эмчегиле эмизип, бойынын сүдиле азрап туратан болды...

Бу баринда оброкто¹ крепостной болуп Алексей деп аттуу кизи болды. Сүрекей керсу уул болгон, бойы жараш бүдүштү, бабра волостын ичинде, эн талдама күлүк болды. Ол жиит эмегенду болды. Ол бойы жараш бүдүштү керсү уул болгон, онын эмегени дезде, жаражына жик-жок артык болды, ондой жараш кизи бу жер үстүндө табылбаска да, маат жок келижер. Айыл ичинде жөөжөзине база кем жок болды, экилези аргалу улустын балдары болгон. Бу Алексей, жаңыс улурканак кылыктуу болды. Узак жерге жорыктап барар өйи келди, онын эмегени дезде ичинде барлу, айлында жаңыскан артып калар турарга керек табылды. Же барбаска болбос болды.

Кош тарткан чанактуу аттарыла, ол чөл жериле жортып браадрү. Ол браадып, түн кийдирди, чанактардын кыжыраган табыжы угулып турды, эмщик улуста башка, башка кизи бар, жер-ле болгонынан жуулган улус болды, коштой, коштой базып отуруп, бойлорынын ортозында эрмектежип, куучындажып турдылар. Жорыкта жүргөн кижинин, эрмек-куучыны көп болуп жат, база бис чилеп-ле куучындажып браадылар: кандый жерде, кандый утку

¹ Оброктогы крестьян – бу крепостной кизи болуп жат, ол помещикке оброк төлөп турат – өскөртүп айткан акчала ол эмесе продукталарла калан төлөп турат. Оны помещик бойынын табына кулданып турат.

албаты журтап жадыры, оlorдын жандаган жангы кандый онон до өскө жүзүн куучын куучындажат. Алексей десе чанактарынын жаныла басып жатат, кара булуттый кабагын түүп алып, унчукпай турды. Өскө эмчиктер онон сурап турды:

– «Сен күлүк канайып бардын, нөкөр болып кожо барып жадрын, бистерле куучындажып, эрмектежер күүнүн жок: кайткан сен? Айса сен бойынды улурканып, бистерле куучындажып-эрмектежерине, жескимчилү болып турган-ба саа?» – «Жок, -деп, айдып туру, – күндүлү нөкөрлөрүм, мен улурканып турганым жок, слерден жескинипта турганым жок. Мен кунугып, бу чөл-ле барып турган керегим мындый, мен айлымда эмегенимди артрызып салдым, бистин помещик десе сүрекей кату, казыр кизи эди. Согып турар, чыбыктап турар, арайла тынын айрып албай турар. Же буда кем жок, саконынан неме жок, ол мында жуукта коомой кылык таап алды, - күчүктерди үй улустын эмчектерине эмизип, азрап турар болып барды".

Бу чөлле басып отурган кижилер, бу керекти ончозы шүүжүп, табыжып тура берди. Слер бойыгар билип турар, чөлдө жүрген кандыйда кизи, жайым, бойынын табына барып, саналу жүрет: кажылары бойынын айлында жүргенде, магат жок, крепостной болып жүрүп турат, чөлде десе, бойын бош-жайымга бодоп жүрет. Же бу улустын ортозында, службада турган кижилер учурайт, салдатка жүреле онон айрылып жангандары. Шак бу мындый кижилер Алексейге айдып туру: - «Слердин деревнеде ончозы, тенек улус журтап турган болор. Күчүктерди үй кижинин сүдүгө азрап, өскүрүп турган деп, закон бу телекей бүткенинен бери, качанда кандыйда жерде жок болгон».

Бу айткан эрмектерди Алексей сүрекей жибиркеп угуп, бойынын саназына алынды. Чанактарды ээчий басып отуларда, чичке жол мыйрылып узап турды, ол десе жанысла санаа шүүп турды: «мындый закон жок турбай, закон жок турбай! Же, жакшы!!! Түн орто айлына жанып келди. Эмегени десе, оны уткуп турганы жок, туранын одын-да жарытпай турды. Болчок туранын ичинде, кижинин жайнуунда чилеп карануй турды. Турага кирип келерде, кабайда жаш балазы ыйлап турды, толыкта десе, күчүктер кызжыжып турды. «Сенде бу

мындый не бар? – «Бу – ба? – деп эмегени сурды, - кудай бир уул берди». Бу толықта дезе, күчүктөр; сен оны бойың билеринг деди. – «Сен бойың оны билип турун ба? Мен дезе оны көрөр күүнүм жок! Кайда ол күчүктөрдү бери бер!» – деп Алексей айтты. – Күчүктөрдүн бирүзүн колына каап алып, экинчизин дезе экинчи колыла алды. Мойнынан кезе тудуп алала, ойто жаткан жерине салып ийди. – «Же бойының жаан килинчеги учун кудайга мөргү, уулыңды чеберлеп азрап жүр», - деди. – «Көрзөн, ол кабайдагы уулдың ыйлап турганын» - деп жакарды.

Эртенги күнде, эртен тура ийт азраачы улус келди. – Анда күчүктөр сукадык жүрүбө? – Бери көргүс! Кайда эди?» дешти. «Та ненен болгой, озор ончозы өлө берди» – деп ого айтты. «Бу нени айдазын? Экилезин өлди эмеш пе?» – деп сурадылар. «Эки күчүк экилезин өлө берди» – деди. «Бу неден болып өлди?.. Айт! Же өлгөнү биске керек жок. Өлгөн деп, баринга айдып баргайыбыс... Бу улустың үсти орто, эжиктен Алексей кирип келди: - «Слерге мында не керек? Не керекке боо келгенигер? Закон кайда? Жаш балазы дезе, кабайда ыйлап туру, күчүктөри дезе үй кижинин эмчегинин сүдин эмип туру. Мынан кедери барыгар, ийт-азраачы танмалар! Менин көзиме көрүнбер! – Алексей кыйгырды. «Сен Алексей биске тыгыба, не кыйгырып турун. Бий бойыбыс билинип келген эмессибис, баринга угузарыбыс» – деп ийт азраачылар айтты. Озор ошон барала, бойының кайракан акызына, ончозын куучындап бердилер. – «Же слер нени эдерге туругар?.. Ол өлгөн күчүктөрдү, бөскө салып экелзин» – деп, барин жакару берди. Озорды өлгөн кижини чилеп, кеден бөскө жалбагынан салала, төрт кижилер тудунуп экелдилер. – Экелген күчүктөрдү барин тудуп көрөлө айтты: – «Килинчеги жок көркүйлөрдү кудайы жок танма өлтүрүп салтыр» – Бойы дезе ыйлай берди. Ошон ийтерге курсак азып, бери турган казанчыларын кычырып алала, – «Ийтерге суладан койу көчө кайнадып берзин» – деп, жакару берди. Алдында-да керек ондый ок болып турды: ончо ийтерди тойо азраарына, төртөн көнөк, ол эмесе ошон до көп, көчө кайнадып берип туратан болды: көчөзүн кайнадып алган кийинде, ийтерди азрап туратан болгон. Бу тужында, барин казаннын жанына отурып алала,

јанында кеден бөстө јаткан күчүктерин салып алды. – «Алексейди бери кычырып экелзин!» - деди. Алексей базып келди. – «Бу бурузы јоко өлтүрткен күчүктерди көрүп турун-ба?» - деп айдарда Алексей айтты: «Көрүп турум. Је, барин, күчүктерде буру јок болзо, кижиде не буру бар? Кижиде кандыйда болзо күчүктен артык эмес пе?».

«Сен кал жүректү, таңма, булардын тынын сен үстин бе?» – деп барин калжуранып айтты. «Јок, мен булардын тынын үспедим, је слер десе, мындый законды кайдан таап алдыгар. Јаш бала крестян кижинин балазыда болзо, кудайдан буткен, онын сүнеси, кижинин сүнезиндий болып јат. Јаш бала курсак кабайда ыйлап турар, слер десе үй кижинин ару эмчегин күчүктерле быјарзыдып јадыгар... Ол слердин ийттеригер ончозы кырылып өлзө кайдат. Албаты ончозы тенек санаалу: бу ийттерди ончозынын тынынүзеп, кырып салар керек!» – деп Алексей айтты. Бу-ла артуучында айткан сөсти айдып ийерде... – Панкратов – деп барин артуучында кыйгырып чыгала, отургуштан туруп чыкты... Отургуштан туруп чыгала, Алексейге базып келеле, оны төжүнөн ийде салды. Алексей кайра чалкойто јыгылып барып јадала... бажыла изү казанга түшти!..

Үнде чыкпады... Ийт азраачылар жүгурүп келип, оны казаннан чыгарып алды... бастра бойы изү көчөзине быжып барды.

Ийт азраачы улустын ортозында тал-табыш чөйүлүп барды. Ончозы көлзөөндөжүп барды. Бу ийт азраачы улустын бирүзи Алексейдин карындажы болгон... Бариннын өргөөлөри јар бурт эдип жүгуреле, мултык алдылар... Барин десе двoryнын улустарына (јалчыларына) ууланып жүгүрди, јалчылары десе бөөрүлер чиилеп, баринды көрөр күүни јок турдылар. Ол орто холоптордын жүректери кайнап чыкты.

В.Г. Короленко.

Сурактар.

1. Панкратов деген бариннын казырланып улусты кыйнап турганы незинен билдирип турды?
2. Бариннын кыйынду кылыктарыла Алексей канайда удурлажып тартышты?

3. Помещиктин казырланып, улусты кату кыйнап турганына, крепостной кижилер карууды канайда берип турды?

4. Слердин өскө кычырган книгелерден помещиктер крепостной улусты кыйнап турганын көргүзүп бичигени кандый немени билеригер? Кандый книгеде оны бичиген?

5. Эмщиктин айткан эрмегинде, кандый жарабас, келишпеген сөзи бар, оны таап алып, өскө сөслө солып алыгар.

Генерал Топтыгин.

Корон ачу соок,
Кышкы кўннинг энгиринде,
Калык жон кайкап көрөр.
Кайкамчыкту мындый керек болды:
Ойто кайра атанатан,
Огош жашту эмщик,
Тўс эмес кайыр жолло,
Столмолу темдектў жол-ла,
Килен эмес корсокту жол ло,
Мендебей араайынан,
Ийт једериле јелдирип отурды.
Аттары онын коомой эмес,
Оозын тартырбас калју эмтир.
Ондыйда болзо бу эмщик,
Араайынан барып јадар эмтир.
Бу мынайып барып јатса,
Онын кийнинен,
Ан јайзаны айуны,
Онын ээзи тартып клеетти.
Эмщик кийнинен једе келип кыйгырды:
«Отургузуп алзан бисти уулчак.
Ойын кокырла барарыбыс» - деди.
Оны укан эмщик

Алантып оноң сурады:
«Канайып турун өбогөн,
Казыр айуны канайып тартатан?
«Айунаң коркорын јок,
Ол бисте јобош,
Тартып бисти јетирген учун,
Артык чөөчөй аракы берерим».
Мыны укaн эмщик,
Кабак аракаа кычыктап,
«Отуругар» деп айдала,
Отыраp јерин јайладып берди.
Оноң ары жүрүп ийдилер.
Араайынаң ачу аракы,
Федянын сагажына эбелди.
Трифоннын садып турган кабагын,
Ичерге јилбиркеди.
Кабака јеткен соондо,
Кычырдылар Федяны.
Кабак ичерге барарда,
Јакып айтты айуга:
«Бир часка сакып ал,
Час бажында келерибис» деп,
Айу јобожынаң унчукпай отурып,
Карый берген карыган ошкош,
Јанысла табажын јалап отура,
База илчирмезин шынырадып отурды.
Час өдө берди,
Барган уулдар јок болды.
Чакып айу чыдашпай барды.
Барган уулдар удадылар.

Аайы бажы јок аракыдай берди.
Айу оморды сакып бобой,
Ары бери јылыжа берди.
Чылап јобогон аттар,
Турган јерине ўргўлей берди.
Соок энир кире берди.
Сооксынып аттар калтырай берди.
Ачу корон соок,
Тўнде јабa катулана берди.
Аргыштарын сакыган Михаил Иванныч,
Алантып чанакта кыймыктай берди.
Аттар ары болуп бырт этти.
Айдары јок јаан јеткер мында чыкты.
Мишка ўбўгўн огырды.
Коштой јеккен ўч ат,
Кай-калју бышкырды.
Кўзўни табыжын угуп,
Федя кабактан чыкты.
Чыга јўгўргени калас болды,
Сўрўжўп аттарга једишпеди.
Канайткан неме бу болотон деп,
Јеткер калак мында чыкты.
Кай калју ўч ат,
Кату јол ло ойлоорго:
Кара тўктў айу ўбўгўнин,
Калактап огырганыда кайкамчык эмес.
Јаман јолдо чанак ташталганда,
Јадып чыдажып болбой,
Јаманданып айу огурды.
Јайну онту болды.

Айландыра мындый табыш угулат:
«Арула јолды түргеде,
Ату чуулу Топтыгин генерал,
Айлы ичезинин јаар барып јат» деп.
Муны көргөн өбөгөндөр,
Серт эдип түжет.
Муны уккан кадыттар,
Куу куды чыкылайт
Јаман јолго чыдашпай,
Самтар түктү огырат.
Салымым менин не болды деп,
Санаркап калактап отырат.
Айуды сескен атарга дезе,
Аайы јок коркуш болуп,
Тура түжүп тыштанбай туруп,
Бар чыдалыла он беш чакырымда,
Мантадылар, көөркийлер.
Станция јаар көндуре чике,
Јегүлү үч ат барып јат.
Јорыкчы дезе бажын булгаган.
Чанакта энчикпей отуруп јат.
Тумчуктагы тегеликти канайып уштуур деп,
Эбин бедиреп отуруп јат.
Станцияга јеткен бу аттар,
Тура түшти күрентикте.
Иш баштайтан көрөөчи,
Көрөргө уткуй чыкты јорыкчыга.
Көрзө будына кийгени сопок,
Јардына кийгени айу терези тон эмитир.
Мендеген бойынча көрбөй калды,

Эрдинде онын темир барын.
Эмциги кайда мунын деп,
Сагыжына алынып сананбады.
Мендей шындай көрөрдө,
Келгени жаан баатыр эмтир.
«Генерал кижиге келген туру» деп
Картузын сууруга мендеди.
Коркынып сүрөстип,
Онон мынайда айтты:
«Жаан кижиге слерге,
Эзен амырын жетирип турум!
Жакылта неме бар болзо,
Жакыргар, бүдүрейин.
Амзап ичкерге арагы керек-пе?
Ажанып ичкерге чай керек-пе?»
Баринга болужар деп,
Карган өбөгөн сананды.
Анан болужын сакыбай,
Айу бар күчиле огырды.
Муны уккан көрөөчи,
Куу куды чыгып туура калды.
Кудай каан дезен база!
Бу кандый неме болотон.
Акту сагыжымла,
Ар күчүмле,
Траг ичинде, төртөн жылга иштеп келдим.
Кандыйда катуу генералдарды,
Көп көргөм, мундыйды көрбөдүм.
Оозымда өскөн тиштеримнинде
Омырткада сүскөн кабыргаларымнында,

Көбизи олардын жетпей туру.
Кудай Исус дезен,
Бу мундый генерал,
Байала жангыдан табылган туру!».
Олор мында мунайып турганда,
Олорго эмщиктер жүгүрүп келип,
Базала алан кайкаштылар.
Ару колдын кереги эмес,
Недее башказы бар эмтир деп,
Чек жанду жон жуулып,
Аланзып муны кайкадылар.
Ичеенде айу огырган-чылап,
Чанакта генерал огырат.
Жалтанчактары качтылар,
Жалтанбастары каткыга эртип,
Чанакты эбире курчадылар.
Көрөөчи коркуп узак кийнинен,
Мунайда кыйгырат:
«Тура жаар барадыгар ба?»
Мишка база катап огырарда,
Көрөөчи куды чыгып качты.
Муны укан арткандарыда,
Куу куды чыгып качтылар.
Эки часка чанакта,
Калжу генерал жатты:
Эн учунда бу тушта,
Жорыкчыла эмщик келди.
Сагалду Трифон өбөгөн,
Чек албатыга сагыш алындырды.
Чанактан урада,

Топтыгинды сүрди...
Эмщикти дезе көрөөчи,
Мал деп айткылады.

Н.А. Некрасов

Сурактар.

1. Канайта Михаил Иванович Топтыгин станцияга келди?
2. Көрөөчи канайда уткуды жорыкчыны?
3. Ненин учун көрөөчи айуды генерал деп бодогон? Көрөөчи бойынын жүрген жүрүминде кандый генералдарды көргөн? Ненин учун көрөөчи сананган... «Оозымда өскөн тиштеримнинде, омырткада сүскен кабыргаларымнында, көбизи олордын жетпей туру...» деп?

Студенойда² кыштаганы

Кийик аннын терезинен эткен, түлөп барган жакызын жабынып, карган апшыйак печкенин жанында турган, тактада жатты. Тан адып келгенинин аайынол билип албай турды, - тан сүрекей орой келип, жер жарып туратан болгон, оо үзеери кечеги энирден ала, тенерини күстин койу, кара-кара булуттары бөктөп бүркүп салган болды. Уйкудан турар күүни жок болды: болчок турада соок болды, бу канча күннен бери апшыйактын бели ле буды оорып, сыстап турар болды. Уйкы база келбес болды, түн өткүрер болып, жалбактанып, жадып турды. Же, мендеп туруп алала, көөркий кайда баразын? Ак-төш эжиктен чыгарга суранып, эжикти тырмап турганынан, апшыйак ойгонып келди. – Ак-төшти вогул³ улустан алып, азрап алган чокыр ийт болды.. Ол бу болчок турага журтап жатканынан бери, он жыл өдө берди.

² Студеный - Урал жеринде бир агын суунын ады.

³ Вогул – Уралдын күннин түндүк талазында журтап жаткан национал улуста Вогул деп укту албаты бар

– Мен сенин ижинди аларым, Ак-төш! – карганак бойынын тонына бажыла бүркенүп, ороноло, туруп унчугуп ийтке чугулданып турды. – Сен базала тырмактанып көрзөн, кулугур, мен сенин ижин аларым.

Ийт эжикти тырмаарга болбой бир кезекке токтоп барды. Онон кенерте чичке үниле узада, улуп жада берди.

– Аданнын эдин жи! Бөөрүлөр жизин сени, кулугурды! – апшыйак чугулданала тактадан көдрүнүп турды.

Карачкыда эжикке базып келеле, эжикти ачып берди, бойы, эжиктен бажын чыгарып, көрөлө аайын билип алды: онон бери неден улам ооруган, ийт неден улам үргенин билип алды. Эмеш ачылган эжиктен көрүнүп турган жер, ончозы ак карла бүркелип калтыр. Ак кар кейде куштын жунындый жалбаактап учуп, жерге түжүп турганы, карануй түнде иле көрүнүп турды. Туранын ичинде карачкы болды, ак карда десе ончозы иле көрүнүп турды. – Суудын ол жанында, артпактап көрүнүп турган кара агаштын кебери, баштары стенедий турды, агын суузы карарып чыкты, сууга түжүрө турган, жаан-жылым кайа карарып турды.

Сүрекей керсү ийт, ачылган эжиктин жанында отуруп, эрмек айдып тургандый, ээзи жаар керсү көзи ле көрүп турды.

– Же, нени эдизин, божогонын ол туру! – ийттин тил жокко, сураган эрмегине апшыйак каруузын берип айдып салды. – Бирде неме эдип болбос, божогоны ол туру... Ончо божогон!.. Ийт жалганчып, жагыс ээзин уткуп турган чылап чичке үниле кынзыды.

– Же эмди божогон! Же нени бүдүрүп аларын, Ак-төш! Бис экүнин жыргалду кызыл жай өдүп барды, эмди бойлорыбыстын куйдый уйабыска кирип алып, жадатан турубыс.

– Аа... сен кышты сүүбей турун ба, а? – жердеги таштан жазаган печкеге отты салып, апшыйак бойынын ийдиле эрмектежип турды. – Кыш сенин күүнүңе жарабай туру ба, а?

Апшыйак печкеге от салып, одырып турганча таң жарып келди. Кыштын боронтып барган эртен турагы күн көрүнбөй турды, күн бойынын жылу

јаркынын тийдирип кысканган неме чилеп, тийбес болды. Карачкы туранын ичинде, ары стенезине јаба уур плакаларынан эткен нары (орындарын) кижі жүкле танып турар болды.

Балыктын кууктарыла жапшырып салган, сок жаңыс көзнөктин жарымынан жарык коомой өдүп турды. Ак-төш дезде, эжиктин жанына отуруп, унчукпай, ээзинин иштенип турганын аяктап, көрүп отурды. Каа-јаа куйругыла жалганчып турды. Је, ийтте болзо, бир качан унчугар жанду. Ак-төш базала эмеш кынзыды.

– Акыр мендебе, – суулу чой казанын, от жаар жууктада тургузып, ээзи Ак-төшкө каруузып айтты. – Мендебе, оройтыбазын...

Ак-төш полго жадып алала, сүүрү тумчукту бажын, эки колына салып алала, эки көзин ээзинен салбай жатты. Качан апшыйак, жыртылып калган, кой терезинен эткен кыскачак тонын жардына кийип алганда, ийт сүүнүп калып келеле, сүүмчилү үниле үрүп, эжик жаар уланды.

– Менин белим үчүнчи күнге оорып турганы, тегиннен тегин эмес болгон эмтир, деп айдып, апшыйак эжигинен чыгып турганда, ийдине айдып турды. Јут болорына оорыганы чын эмтир. Көр ол кардын келип жаап турганынын коркуштузын...

II.

Бирле түнде айландра ончо неме кубулып барган: агаш бери жууктап келгендий көрүнүп турды, суу чичкерип барган аайлу болды, кышкыдагы булутар, чибі ле јойгон агаштардын баштарына арайла тийбей јерге јаба түжүп, тенгериле жылып браатты. Айландра јерди көрөргөде эбі јок болып, кунукан немедий көрүнүп турды, быркырак ак кары, кейде айланыжып, табыш јогынан, тонгып калган јерге, түжүп турды.

Апшыйак кайра болып, бойынын болчок туразын жаар көрди. Болчок туранын ары-жанында, каа-јаа јыра агашту ла састын кату өлөндү, јалбак сас. Узак јерге чөйүлүп барган турды. Бир канча тоолу јерде, үзүктү, бу сас јер, бежен берсте кирези јерге, оны артрызып турды. Бу болчок тура бир ле түнде,

јерге кийдире бадалып калган немедий болып апшыйакка сүрекей кичинек көрүнди.

Суудын јарадында, кичинек кеме турды. Бу кемеге, эн ле озо, Ак-төш калып, кирип алды, эки колына кеменин јаказына тебинип алала, сууды кечире кайа јаар, сууды өрө курч көзиле көрүп, арайынан кынзыды. – Сен ажындра неге сүүнүп турун – деп апшыйак оо кыйгырып айтты. – акыр сакып ал, неме јок болып куру арпайлы...

Куру эмес деп, ийт билип турды. Онон базала кынзыды: суудын көлөөн јеринде тургускан кармактардын үстүндеги агаштары, сууга чөнүп барганын ол көрүп турды. Суудын јаказыла кеме, сууды өрө чыгып турды. Апшыйак бут бажына кемеге туруп алып, узун агажыла темденип, кемени суу өрө ийдип турды. Салган кармактары куру эмес деп, ийттин кынзып турганынан, апшыйак билип алды. Сууды кечире тарткан, армакчыда кармактары, үстүндеги агаштарын, чындапта, сууга чөнө тартып салды, качан кеме, оо јууктай келгенде, суудын үстүнде агаштары там теренжип, сууга чөнүп барды.

– Бар турбай, Ак-төш...

Балык тударына салган јепсели мындый болды: сууды кечире армакчы тартып салды, бу армакчыга чичке кендир учуктап, база кылдан, кармакту көп учуктар буулап салган. Учук сайын бир кармакту болды. Армакчынын учына кемеле једип келеле, апшыйак арайынан, оны чебер алып, армакчызын кемеге салып, тура берди. Андап таап алганы јакшы болды: эки јаан бел тудулды, бир канча тоолу судактар⁴ тудулды, бир чортон база беш кирези стерлядь. Тудулган чортоны сүрекей јаан болды, оны өлтүрүп аларына көп оролыш болды. Апшыйак чортонды арайынан кемезине јууктадып тартып алды, онон оны бажы орто агажыла сокты, талып барган кийнинде, оны кемеге чыгара тартып, кемезине салып алды. Ак-төш кеменин тумчугына отуруп апшыйактын иштеп турганын сүрекей ајыктап, көрүп турды.

⁴ Судак, стерлядь Уралдын сууларныда бар балыктын ады.

– Стерлядка јиирине сен сүүп турун ба? – балыгын көргүзүп апшыйак Ак-төшти өчөп турды. – Балык тударын дезе билбес... Акыр бикүн балык кайнадып јиирис. Јут күнде балык кармакка јакшы тудулат... Балыктар кыштаарына көлөөн јерге јуулып јат, бис экү дезе, бу көлөөн јерлеринен оны тудуп турарыбыс: ончозы бистин колго кабылар. Је эмди јанып көрөлик!.. Судактарды илип каdryп саларыбыс, оноң ары садучыларга садып турарыбыс.

Балыкты апшыйак јаштан ала белеттеп туратан болды: бир јарымыг күнге каdryп, бир јарымын туранын ичине каdryп турды, арткан балыкты, колодец ошкош, јаан ороого салып турды: ороого салган балык, Ак-төштин курсагы болды. Јаш балык јыл айландра түгенбес, бар болды, балыкты тузап јазап турарына, тус једишпей турды, кулур база једикпестү болды, эмди тургуза түгенип барган аайлу, күндер көп болды. Азыкты апшыйакка бир кышта экелип берзе, бир кышка јетире катап экелбес болды, јыл айландра јиирин, бирле катап экелип беретен болды.

– Јаан удабас обоз келер, – деп апшыйак, Ак-төшкө айтты. – Бис экүге кулур, тус, тары экелип берер... Јаңысла бис экүдин јуртап јаткан болчок турабыс, јайрадылып үрелип барарына једе берди, Ак-төш.

III.

Күскү күн кыска. Апшыйак јаантайын бойынын болчок туразынын јанына ары-бери базып јүрөт, оок-тек немелерди, ак карга бастыртпаска кичеенип, јуунадып турат. Бир јерде туранын пазтарынан јенес чыгып, түжүп калды, экинчи јерде дезе, туранын толыгы чирип, одылып калтыр; үчүнчи јерде туранын толыгы јемирилип барарына, јууктай берди. Јаңыдан болчок тура тударга бултыр керек болгон, је, јаңыс кижии, ондый ишке канайда чыдаар.

«Је, канайып, канайып база бир кышты кыштап алар болбойым» – деп стенизин малтала согып, апшыйак шүү турды. – «Је, јаан удабас, обоз келер, ол тужында көрөрибис...»

Кар түжүп, суулары тонгып барганда чанактын жолы чыканда, обоз једип келетен тужы болды, ак кар јерди бүркүп салганынан, апшыйактын саназы келетен обозто болды. Улусты ол, јыл ичинде бир ле катап көрүп јолыгатан болгон. Онойткондо, шүүлте-сана көп болды. Апшыйактын айдып турган эрмегин. Ак-төш билип турган немедий турды. Апшыйак «обоз» деп сөсти айтканда, Ак-төш сүүнүп чыгып. Кынзып туруп, апшыйакка каруу сөс айдып берерге турган неме чилеп. Сууды өрө көрүп – ол, өрөги турган учуктан обоз келип, көрүнүп келер деп тумчугын сууды өрө уланып, көргүзүп турган аайлу болды.

Болчок турага јаба тудуп салган, јаан кажаган аайлу неме бар болды, јайгыда ол алмар болып турды. Кышкыда дезе, оо келген эмщиктер конып туратан болды. Аттарга ыжык, јылу јер эдип алар болып, апшыйак күстен ала бүрлү, бешпек, јаш јойгондорынан чулан аайлу неме јазап туратан болгон. Јол јок јериле, келип турган аттар ончозы терлеп барала, чине-күчи чыгып, күн чыгар јеринен сүрекей салкын келип турганда, аттарга салкыннан јажынар, ыжык јер керек болды. Салкындар дезе, сүрекей јаан түжет айдарда салкынын күчине агаштар чыдабай, бойынын будактарын күн түштүк јаар уулап өскүрөт.

Ишти иштеп турала, апшыйак болчок туранын көзнөгөнүн јанында тоормошко отурып алды. Ак-төш оныла кожо отурып алала, бойынын керсү бажын апшыйактын тизезина салып алды. Карганак нени шүүп отурды? Эңле башкы түшкен кар, апшыйакты сүүндирип турды, ол эмезе кунуктрып турды, сагыжынан чыкпаган, эскидеги немени эзедип турды. Ол озогы неме, Студеный деп, суу түшкен тайгаларынын ары-јанында болды. Ондо ол бойы алдынан бойынын туралу болды, бала барказы бар болды, төрөгөндөри бар болды, эмди дезе бирде неме артпады. Апшыйак ончозынан артык јажап барды, эмди дезе, өлөр салымы бу ээн јерде болып учурады, өлүп барзан, - сенин сөөгинде тудар кижии јок болор. Сүүнер неме-сагышла ийт болды. Апшыйак ийтти, кижини сүүп турганынан артык сүүп туратан болды. Бар јок санаазы јангысла ийтте болды, ийт апшыйакты база сүүп турды. Мындый

керек, јаныс катап болгон эмес, - качан апшыйак андап барганда, апшыйакты айуга тутурбаска, Ак-төш бойынын тынын кысканбай, айула согыжып турды, мындый јалтанбастын керегинде, Ак-төш эки катап айунын колына кирип, тынын арайдан айрып чыкты.

– Је, сен де база карый берген эмей, Ак-төш, деп айдып, ийдин сыймап, карганак айдып турды: – Көрзөн, сенин белин де, бөөрүнің белиндий түс болып барды, тижин де мокор барган, көзинде бороро берди... Эй, карганак, кышкыда сени бөөрүлөр јип салар болор! Бис экүдин өлөр өйис јууктап келген туру...

Өлөрине ийт јөпсинип отурды... Ол бойынын бастра эдиле, ээзине јаба сыгынып алып ыйлап турган немедий, көзин јумып турды. Апшыйак дезе кыймыктабай отурып, карарып барган сууга, табыжы јок тым турган агашка көрүп отурды, јык бүткен кара агашту тайгазы, тудуш турган, көк стенедий, канча-канча јүс километр јерге чөйүлүп, соок талайга јетире барган, ортозында Студеный суу түшкен, тенерее түртүлген тайгазы јар, – јаан санага түжүп кыймыктабай отурып-алып, көрүп турды.

Апшыйак муны шүүп сананып турды.

Апшыйак бойы Калва сууда, јыш агаштын ортозында туйук јерде, Чалпан деп деревнеде өскөн. Бу деревне јыш агаштын ортозында, өскө јурттан сүрекей ураак турды, аш чыкпас јер болды, јаткан эр улустар, андап јүрүп, бир јарымы суула агаш агазып, кажылары балыктап јүрүп азранып туратан болгон. Бу деревне, сүрекей јокту деревне болды. Чердын⁵ крайдын деревнелеринин ортозына јуук, түней болды, онын учун деревненин улустары көп јангы, өскө јерге барып иштенип јүрүп, курсагын таап, јип јүретен болды: Усолье деп јерде, тус кайнадып турган иштерге барып туратан болды. Вишере деп суу ла агаштар агазып турган ишке барып, иштенип турар болды, ондо агаш кезип агызып турган којойымдар, јаан кара кемелер (баржалар) јазап туратан болды, ол кара кемелерди, агашту. Кама деп сууда турган, темир эдер заводторына,

⁵ Чердынъ – дегени Свердловский областа эскиден турган городтын ады.

суула жеттирип турды. Апшыйак ол тужында сранай жиит болды, деревненин улустары ол тужунда, оны Елеске Шишмарем деп, чоло адыла адап туратан болды – олордын бастра билези, Шишмар өбөкөлү улус болды. Адазы андап жүретен болды, Элеске десе жаш уулчак тужында, оны-ла кожо, Колво суудын ончо жерлерине жүрүп келген. Андап жүрерде, олор сымда, тийин, сузар, ак-кийик, айуда өлтүрүп адып жүрди, - табарышкан ла анды адып, өлтүрүп турды. Айылынан чыгып, эки ол эмесе үч неделеге чыгара андап жүрүп, жанып туратан болды. Элескенин жажы жаанап, чыдалду ээр болып келген кийинде, кижин алып үйленип алды, алдынан бойынын туралу, Чалпан деп жерде журтай берди, бойы десе, алтындагы аайынча андап жүретен болгон. Жүргеери Элескенин билелери көптөп, жаанап турар болуп барды; эки уулду бир кысту болды, жакшы уулдар өзүп турды, жажы жаанап карый берзе, адазына сүрекей болышкадый уулдар болор эди. Халера деп оору келген жылда, Элескенин билези ончозы өлө берди... Бу ачу-коронду керек, күскүдө болып барды. Ол ак-кийиктер андап барган нөкөрлөриле кожо жышка тужы орто деп барды. Барарда билелү кижин болып барган, жанып келер болзо, сок жагыскан болып артыптыр. Ол тужында Чалпан деревненин жарым албатызы өлгөн болгон. Чалпан деревненин эр улустары, иштенерге барып келип турган, Кама деп жерден олор холера оору Колво деп жерден экелген. Олор, бу кайкамчылу өлүм ооруды, кожо экелдилер, бу оору десе, кижилерди, жаш өлөндү чалгыла кескендий, кезип турды.

Элеска узакка санаркап жүрди; экинчи катап кижин албады, катап билелү болорына орой болды. Онойдо бойдон бойынча артып калды, алтындагызынан артык андап турар болды, Агаш ортозында оо жүрерге сүүмчилү болды, же, Элеске бойыда, мундый жүрүм жадышка үрене берди. Же мунда да, ол сүрекей кату түбекке учурады. Бир катап ол айунын изин истеп, айунын уйазын таап алды, жакшы анга табарыштым деп, шүүп турды, - мен оны өлтүрүп салзам, Чердын деп жерде мее айунын терези учун, бүдүн беш салковойды берер деп, шүүп турды. Мындый анды өлтүрерине бычакту-ла жыда-лу барып өлтүрүп туратан болды, бу тужында десе, та не болгон болбой?

Ол жастырды: Элескенин буды тайкылды, айу үстү орто келип, Элескени ала койып, көмө басты. Казырланып барган ан, анчынын үзе эди-сөөгин уужап салала, колынла, жүзиндеги жагын чыгарып салды. Эңмектеп туруп, Элескей арайынан айлына једип алды, мында оны, деревненин тармачы кижизи јарым јылга чыгара эмдеп турды: је түрү артканда болзо, кенеген кижі болып артты. Алтындагызындый агашка барып, узак јерге андап, жүрүп болбос болды, алдындагы чилеп, андаар чыдал-күчи јок болды, алдында ол буланды јетен берстеге чаналу сүрүжүп туратан болды; өскө анчылардын түней андап жүрерге, күчи-чыдалы јок болды; өскөлөп айткажын чыгар аргазы јок, түбек келген болды.

Бойынын төрөл деревнеде, Элескеге иштеер ижи јок болды, улустан суранчыктап, азранып жүрер күүни јок болды, Элеске, Чердын городто јаткан, бойынын алу-јөөжөзин алдында садып туратан, таныш којойымдарга басты. Бу бай којойымдар Элескеге, кандый бир јер таап берер болорба деп барды. Олор андый иштеер јерди оо таап берди.

Колвадан, Печорага барган, Вологда деп јерге, бир качан жүрдин бе? – деп којойымдар онон сурап турды. – Ондо Студеный деп сууда, – бистин кыштуубыс бар, сен оо каруулчык болып јадарын ба? Иштеер иш јаныс ла кышкыда бар: өдүп турган обозторды уткуп алар, онон олорды үйдежип салар, өскө бир де иш јок, јыл айландра јайым жүрер.

Курсакты бистер саа берип турарыбыс, кийер кийим база берип турарыбыс, ок-тарыдан база берип турарыбыс, - кыштудын јанында андап жүрерине кем јок. Тегин јадыш эмес, јыргалду јайым јадыш саа болор.

– Сүрекейле узаак јер эди, јаандарым... – деп, Элеске айдынарынан коркып туруп, араай айтты. Кыштудан төрт талазы јаар жүс берсте ажыра, бирде јурт јок ээн дер эди, јайдын өйнде дезе, оо сранай өдүп болбос.

– Је онызы сенде, бойын билинип талдап ал: алдында жүрүп торолоп жүрерин бе, ол эмезе кыштууга барып, тойо курсакту јадарын ба...

Элеске эмеш сананып, шүүп отырала, барарына јөпсинди, бирле јылга, јыл эбре јиирге курсакты ла кийимди којойымдар оо ийип туратан болды. Јыл

өткөн соондо курсакты ла кийимди Элеске андап балыктап тапкан акчазыла, курсакты, кийимди садып алып, жыл айландра кыштап турар болды. Шак мынайда, ол жыш тайгазында, сок жангыскан журттап жатты. Жыл ээчий, жылдар өдүп турды.

IV.

Обоз келгенче, суулар тонголокто, апшыйак бир канча катап андап барып келди.

Бу андап барып келгени ырысту болды, обоз келгелектен озо, апшыйак алтон кирези торло белетеп салды, жылу болып барза, торлолор үрелип барбазын деп, апшыйак оноң коркып турды, ж ебу өйндө Студеныйда жылу каа-жаа түжүп туратан болды, жылу, болорынан магат жок болды.

- Же, эмди бис экү ок-тары садып аларына једер немени таап алганыбыс, деп апшыйак ийдине айдып турды. Бу ийдиле, апшыйак кижичилеп эрмектежүп, куучындажып туратан болды.

- Аш тарткан обоз, Печора јаар барып, ойто келгенче, аш садып аларына, бис экү таап аларыбыс... Энле керектүзи – тустан көп таар алар керек. Бис экүде тус бар болгон болзо, Чердын городко јетире, бис экүден бай кижичок болор эди.

Тустан керек деп, апшыйак жаантайын айдып туратан болгон: «Адан эдин ји, тус бар болгон болзо, јадыш эмес, јыргал болор эди». Эмди ол балыкты, бойына-ла јиирине тудуп турган болгон, өскөзин кадрып кургадып туратан болгон. Же, кадрып алган балыктын баазы, канча кирези јаан болор эмеш? Тус бар болгон болзо, ол тужында ол. Балыкты Печорадагы којойымдар ошкош, тузап турар эди, тузап јазаган балык учун эки катап көп акча алар эди. Же, тустын баазы јаан болды, тустан дезе јиирме пуд кирези белетеп алар керек болгон, ондый көп тус садып аларына, ондый көп акчаны кайдан таап алар, алган акчазы јүкле курсакка ла кийимге арайдан једижип туратан болды. Апшыйактын, анчадала, ачуланып турары јайдын өйндө болды, качан ол ак-кийик адып өлтүрүп алганда јангы өлтүрген аннын јаш эди белен үрелип барып турат, кургадып кадрып алган ак кийиктин эди, агашка түней, кату болор.

Студений деп суунун тожы, тура берди. Туулардан акан соок сууда, тош узакка турбас, суудагы тошто каралжы болып барар. Бу жердин алдынан чыкан кара-суулар, тошты ойо жип турат.

Жаңы тудуп алган жаш балыкты, апшыйак торлор ошкош тонгырып, база белетеп турар болып барды. Керектин жеткири жаңысла, арткан ой ас болгон керекте болды. Обоз була једип келер болор деп сакып отурды.

– Ак-төш, јаан удабас биске азык келер – деп турды.

Суу јаакталып тонголокто апшыйактын калажы түгенип барды, эмеш арткан арыш кулурына, ол сокыга баскан кургак балыкты кожып, калаш эдип, быжырып жип турган. Жаңысла этти, ол эмезе жаңыс балыкты јиир аргазы јок болды. Бир үч күнге кем јок жип турар, онон ары оозынада салып болбос болып, јиир күүни сранай келбей турар.

V.

Обоз кенетийин дедип келди. Түнде апшыйак уйктап турза, чанактардын ла улустын табыштанып турганы угулып келди:

– Ой, апшыйак, сен тирү бе?

«Бу сүрекей баалу айылчыларды, качанан бери сакып отурганыс, бу буларды Ак-төш канайда көрбөй салган болор» деп, апшыйак алан кайкап отурды. Алдында дезе, обоз бир эки берсте болчок турага јеткелекте, Ак-төш онын келип турганын сезип ийетен болды, эмди оны угуп албай канайты эмеш. Керек дезе, Ак-төш туразынан чыгып, аттарга да үрбеди, уйалган неме чилеп ээзинин тактазынын алтына јажынып, бирде табыш чыгарбай отурды...

– Ак-төш! Сенде сана бар ба јок па? – деп апшыйак кайкап турды. – Уйктап туруп, обозтын келгенин билбедин... бу сенин кылыгын негеде јарабас, коомой!..

Ийт тактанын алтынан энмектеп чыгала, ээзинин колын јалап ийеле, ойто тактанын алтына кирип алды: мен бурулу деп, ол бойын сезинип тургандый болды.

– Эй, сен сранай карый бердин: бойыңнын жыткырын жылайтып салдын, -деп ачуланып апшыйак айтты. - Сол жанындагы кулагыңла, сен неме укпас болып бардын.

Обоз бир онбеш кирези чанакту болды. Жол чыканда коюйымдар Печорага аш, тус, өскө жүзун жүүр азык, балык тудар жепселдер ийип туратан болды. Печорадан дезе, ойто кайра жаны туткан жаш балыктар тартып туратан болды.

Кыштууда обоз үйделеп, тыштанып алып туратан болды: эки частын ордына, аттарды мында, төрт частын туркунына азрап туратан болды. Болчок туранын жанында турган чуланды (казарманы) апшыйак ол салып ажындра жылуладып салды, эмщиктер аттарын өлөндөп салала, туранын плахадан эткен орындарына эмщиктердин терен уйкузыла, жалбактанып, уйктай берди.

Печорого, эн-ле баштап жорыктап барып турган жиит приказчик, уйктабай турды. Ол апшыйактын болчок туразына отуруп алып, куучындажып отырды.

– Слер мында жаныскан, агаш ортозында жадарына коркабай турар ба, өбөгөн?

– Кижикоркор не бар мында? Бистер мунда үүренип алдыс. Бистер агаш ортозында өскөн улус.

– Коркыбай канайып жадар мында: агаш ортозында жаныскан...

– Менде ийдичек бар.... Бис экүден-экү күнди өткүрүп турубис. Кыш тужында дезе, бөөрүлөрдөн амыр жок, бөөрүлөрдүн айылдап келер ойин, ол маа ажындра айдып берип туру. Бөөрүлө ийдичекти сүрүжүп келер, мен дезе - оморды мултыкла ададым... Сүрекей сүмелү ийт: жанысла ондо тил жок, кижик чилеп айдып болбос. Мен дезе, оныла жаантайын куучындажып турум, оныла куучындашпас болзо, кижик бойынын эрмегин ундуп салар болбой...

– Мындый ийдичекти слер кайдан алганыгар, өбөгөн?

– Ол керек болгонынан бери сүрекей узаак болды, тоолоп келзе байла он жыл бар болор. Кышкыда мен тууларга чыгып, булан истеп андап жүретен болгом... Менде бир ийдичек бар болгон, мен оны Колванан экелдим. Айдарга болбос жакшы ийт болды: анды алып турды, кушты да бедреп турар болды, тийинди де табар оноң до өскө ан кушка барар ийт болды. Мен оны ээчидип

алып, агаштын ортозыла бazyп отурзам, агаш ортозынан Ак-төш менин үстүм орто калып келди. Мен оноң чочыдым... Бистин аңчы улустын жаңында, аңчы кижинин ийди ээзинен өскө кижее жалганчыбас жанду, бу дезде, менин үстүм келип, чурап жалганчып туру. Көрүп турзам, мында кандый да жеткерлү керек бар болор. Ол ийт дезде, менин көзүм көрүп, мени баштап алып, агаш жаар ууланды, мен оны ээчий там ла узап турдым... Же, сен не деп айдарын, карындаш, - ол мени жетирер жерине жетирип салды. Көрүп турзам кобынын ичинде жапаш көрүнди: жапашты агаштын бүрүнөн эдип алды, жапаштан эмеш буу чыгып туру... Янына бazyп келдим. Жапаштын ичинде оору вогул ядры, бойынын нөкөрлөринен арткан болыптыр... Торт айтса – өлүп брааткан кижини эмитир. Андап жүреле оорый берген кижини эмитир, өскөлөри оны сакыбай таштап салала жүре берди. Мени көрүп алала сүүнүп чыкты, же бойи дезде тилибиле неме айдып болбос эмитир, ядры. Көбизин колыла умдап, көргүзүп туру. Мен оны көрүп турганча ол көөркий өлө берди, мен онын сөөгин карга жууп салдым. Бөөрүлөр сөгин жип салбазын деп. Үстүнөн агаштын бүрүлө жаап, ядык агажыла базрып ийдим. Ак-төш дезде, маа энчи болып артып калды. Ак-төш деп мен оны вогул жердин адыла учурлап адап салдым. Сүрекей керсү, сүмелү ийт болды. Агаш ортозыла барып турза кандыйда немени ончозын көрүп алар, оны ээчий жалмуурлада жалмап турзан, бирде неме таап албазын. Сен бодоп турган болорын, бу бис экүдин эрмектежип турганыбысты ол билбей туру деп? Жок, ол ончозын көрүп туру...

– Ненин учун ол отургуштын алдында ядып жат?

– Уйктап туруп, обозты көрбөй калган учун – уйалала ядры. Карый берди... Эки катап мени айунан айрып алды; айу менин үстүм орто келерде ол дезде, оны токтодып салган. Эскидегизинде, качан мен ийде-күчтү болып жүргемде, мен айуларга жыдалу барып, оларды өлтүрүп туратан болгом, ол айулардын бирүүзи мени уужап салган соондо, эмди мен оларды мултыкту аңдап турар болдым. Оны өлтүрүп саларына эп-сүмө керек: ол сүрекей сүмелү аң.

– Је, кышкыда, бу болчок турага јаныскандра, сен канайда кунугып отурып болбогой?

– Јок, кем јок, үренип калдым.

Бу приказчик сүрекей јакшы уул эмтир, бойы јиитте болзо, ончозын билерине јилбиркеп туру. Элеске тирү кижини көрөлө, сүүнди, јаныскандра бу агаш ортозында јүрүм јадыжын ончозын куучындап айдып берди.

Јаскыда, менде мында байрам бар болып јат, көөркий уулым, качан јылу таладан куштар учуп келгенде. Учуп келип турган куштын тоозы, ума јок, булуттый көп... Суу-куштар, кастар, кыркыра, турна онон до өскөлөри. Тан адып тандалып турарда болчок турадан чыгып барзан Студенийда куштын табыжы күүлөп турар. Кандый ла тынду немеден, учар куштан јакшы неме јок. Олор учуп, келип јадала, база арый берет, аштай берет, јерге түжүп амырап аларына шүүнүп турат. Келип түжеле, бир эки күн амырап алала, тургузала уйа јазап тура берер...

Олордын эрмек куучынын угарга сүрекей јараш... Угуп, угуп турала, ка-јаа кижинин ыйы да келер. Учуп турган куш сүрекей јакшы тынду неме, – мен олорго кадалбай турум.

Олордын уйа эдип иштенип турганын көрзөн, кайкаарын... Керек дезе бу менин јанымда, куу куш уйаланып јайлап турат. Балдарын төрөдип алган кийнинде, балдарын эчидип, Студений сууга чыгып келет. Оны көрөргө сүрекей сүүмчилү де, јараш та... Сууда эжинип јүрет, канатарын талбайтып алала, јунунып турат, эрмектежип, кыркылдап турат... Күскеери јаар куштар ончозы үүр-үүриле јуулып турат: узак јорыкка барарга јазанып тергенип турат. Кижидий тергенип белетенип турат... Бойларынын тилиле бой-бойлары эрмектежип турат, ары бери сунып турат, јаштарын үредип, таскадып турат, онон көрзө, була өрө тегерее көдрүлүп чыгала уча берет... Күннин сүрекей эрте учып барат.

Маа бирле неме једишпей туру, төрөл уулым, ма бир эркек такаа экелип берзин деп, мен эмициктерди канча јылга сурап турум... Кышкыдагы түннин

узагын айдаргада болбос, онын учына кижичыгып болбос, куштын эркегидезе, канча час болгонын айдып берер эди.

– Эмди бир келзем, мен саа сүрекей кожончы куштын эркегин экелип берерим, апшыйак, ол тын кожондоп турар.

– Эй, көөркий уулым, экелип берген болзон, кандый жакшы болбос эди... Бис үчү, ол тужында, макалу журттай берер эдибис! Кышкыда өлүмтик тым тун киргенде, кижичыгып барат, такаанын эркегидезе кижини эмеш сүүндирер эди. Куштын эркегитегиннен тегин неме эмес, онойып ойдин чазын айдып берип турар өскө куш жок эмес пе?

Приказчик карган Элескеге кулур, тус, жаны чамча, ок-тары артрызып берди, Печорадан ойто жанып отуларда, оо жаан сый экелди.

– Мен, өбөгөн, саа час экелдим, - бойы күлүмзиренип сүүнүп туруп, куштын эркегин сугуп салган таарын, апшыйактын колына берип турды.

– Эй, сүүген уулым! Эмди бу жаан сыйдын каруузын мен неле сыйларым болбогой?

Обоз ойто сала берди, апшыйак куштын эркегиле артып калды. Сүүнүп турганынын учына чыкпас болды... Чокыр пөтүк куш эмитир, бажында кызыл жалаалу – болчок туранын ичинде ары-бери базып туру, онын канаттары күнге жылтырап, мызылдап ойноп туру. Түнде дезе, кенертен жаан табышка сүүнди! Күнүн сайын эртен тура Элеске куштын эркегиле эрмектежиپ турар болып барды. Ак-төш дезе, олордын эрмектежип турганын угуп туру.

- Эй, сен карып барган, кайракан, бистин эрмегибиске ачынып турун ба? – ийтти өчөп, Элеске айдып турды. – Сенин билерин, жагыс үрүп туратанын, сен бу пөтүк чилеп кожондоп көрзөн!..

VI.

Ак-төш чала кыгып турганын апшыйак көрүп сезип салды. Бажын төмөн саландадып салган базып жүрү... Ийт оорый берген ошкош.

– Эркелү Ак-төжим, бу сенле не болып барды?

Оорып турган јерин кайда? Ак-төш дезе тактанын алтына кирип алала, бажын эки колына салып, эки көзин јумып туру.

Апшыйак калактап чыкты. Кенертен јеткер келди. Ак-төш дезе кыймык јогынан јадып туру, курсак та ичпес, табыш та чыгарбас.

– Эркелү менин, Ак-төжим!

Ак-төш јалганчып туруп, энмектеп ээзине јууктап келип, колын јалап ийеле, уур тынала, уулуды. Је, керек коомой туру.

Студенийда салкын деп неме тынып туру, ак карды канча кулаш бийик кўртүктеп чогып туру, ачаптанган бөөрүдий агаш ортозында уулуп туру, Элескенин болчок туразы карга чөңүп көрүнбес болып барды. Болчок туранын јангыс ла трубазы содойып көрүнүп туру, ол трубадан көк ыш чичкере јайылып чыгып туру...

Эки неделеге чыгара шуурган токтобой туру, апшыйак дезе бу эки недеде айылдан чыкпай, бойынын оору ийдин көрүп отурды. Ак-төш дезе јалбагынан јадып, өлөрдин бери јанында арайынан тынып турды: Ак-төштин өлүми келди.

– Сен менин азрап жүрген, эркелү ийдичегим... – ижемчилү нөкөрим – окшоп туруп карганак ыйлап отурды. – Менин төрөл көөркийим... Оорыган јерин кайда?

Алтындагызындый, Ак-төш бирде каруу айтпай туру. Ол бойынын өлөр кўнинин келгенин алдынан сезип алган учун, унчукпай јадры... Карганак дезе ыйлап божобой туру, је оо больш јетирер аргазы јок туру. Бу мундый түбек маа кайдан түшкен болор!.. Ак-төшле кожо апшыйактын арт учындагы ижемчизи өлө берди, эмди ол јангыскан нени эдип отурар, кожо өлөтөн туру деп отурды. Тийинди эмди кем таап берип турар, кўртүкти агаш ортозынан кем таап, чыгарып турар, буланды эмди кем истеп табар, - Ак-төш јокко түрүге өлөр өлүм, торолоп өлөр өлүм келди. Белетеп алган аш азыгы јаан болзо эки неделеге једер, ол түгенип барган соондо тирүге өлөр өлүми јарт...

Шуурган токтобой турды, Ак-төшлө кожо канайда журтап жатканын апшыйак эзеп туры, озор экү бойына азык таап алар болып, канайда андап барып жүрөтөн болды... Ийт жокко ол эмди кайда барар?

Бу жаан түбекке үзеери – бөөрулер... Түбек болып барганын сезип ийди, болчок турага базып келеле уулып тура берди. Кижинин тынын үзүп турган немедий, түнди өткүрө уулып турды. Бү бөөрүлөрдү коркыдар неме жок, озорго үрүп озорды бери жууктадып аларына жакшы болзын деп, меке салар неме жок... Апшыйакты бир катап тоскын айу аралап турганын эзеп алды. Тоскын айу деп, күстен ала бойынын куй уйазына кирбей, агаш ортозында тенип жүргөн айуларды айдатан. Мындый тоскын айу сүрекей казыр болор... Айу болчок туранын жанына келип турарына маарын алды: апшыйакта азык бар деп сезип алды. Эки катап болчок туранын үстүнө чыгала, колыла карын казып турды. Түнлө болзо једип келер. Онын жанында турган чуланнын эжигин кодоро соголо, апшыйактын белетеп салган бир жаан кучак балыгын апарды. Бу тоскын айу Элөскени сүрекей ачындырды. Айунын онойып кылынып турганына апшыйак сурекей ачынды, кырлу мултыгын октоп алала Ак-төжин ээчидип алып чыкты... Айу апшыйактын үстү орто келди, айу јаар мултыгын уулап аткалакта, айу апшыйакты көмө базып салар эди, је, Ак-төш болып, бу јеткерден айрыды. Ак-төш айунын жалмажынан келип тутты, айу отура түшти, Элөскенин огы дезе качанда јаспас болды. Апшыйактын тынын Ак-төш канча катап айрып алып туратан болды.

Ак-төш жаңы јылдын алдындагыла күнде, качан агаш ортозында соок тын кыјырап турганда өлди. Элөске бойынын такта орында јадып үргүлөп уйктап турды. Кенертен онын жүрегине неме салды. Ол капшай турала, туранын ичинде печкенин одын камызып јарыдып алала, тапкайды күйдүрүп алала, Ак-төшти көрөр деп ийтке базып келди, – Ак-төш өлгөн эмтир. Элөске соокко түшти; Ак-төштин өлгөни апшыйактын өлгөнине түней болды.

- Ак-төш Ак-төш... – өлгөн нөкөрим, окшоп туруп, түбекке түшкен кайран апшыйак айдып турды. – Эмди сен жокко мен болбозым?

Өлгөн Ак-төшти бөөрүлөр жип салбазын деп, карган Элеске кичеенип турды, онын учун ол Ак-төштин сөөгин чуланга тудуп салды. Тонгып барган жерди, ол үч конокко казып турды, бир кичинек ойык казып алала, ыйлап туруп бойынын ижемчилү нөкөринин сөөгин тудуп салды.

VI.

Эмди жанысла пөтүк артты, ол алдындагы аайынча Элескени түнде ойгозып туратан болды. Элеске ойгонып ла келзе, Ак-төшти эзеп алар. Оны эзеп сананып алганда сүрекей корон-ачу болып барат. Эрмектежиپ куучындажып алар неме, эм жок болды...Je пөтүк жакшыда куш болзо, же ондый да болзо – куш неме ондобос, неме билбес.

– Эй, Ак-төжим кайда – деп бир күнде бу сөсти ол канча, канча катап айдып турды, оны айтсала колдо туткан неме колдон түжүп турган аайлу болды.

Белетеп алган аш-курсагы учына чыгып түгенип турды, бу азык түгенип барза бойымнын бажым кайдар эдерим деп Элеске сананып шүүп, алар керек болды. Бойынын болчок туразында жангыскандра жадарына, күүн саназы жок болып барды, боо артарынан коркып турар болды.

– Жок, болор, ончозын таштап саларым, айыл жаар Колвага жанып барарым, айса болзо Чердын городко өдүп алар болорым-ба! – деп апшыйак шүүп алды.

Лиит тужында буландар сүрүп өлтүрүп туратан чаназын жазап алды, кичинек сумалга беш конокко жиир азык алды. Ак-төштин сөөгин жууган жериле эзендежип алала, узак жорыкка уланды. Куштын эркегин бу жерге жангыскандра артрызып таштаарга ачу болгон учун, Элеске оны кожо алды: сумалга онызын отурузып алала апарды. Жаан жылым кайалу турган учукка једип алала, бойынын журты жаар кайра көрөлө, ыйлап тура берди: узакка журтап јаткан, жылу амыр жерди таштаарга сүрекей ачу болды.

- Эзен болзын, Ак-төш...

Кыштудан Колва жаар барар јолы сүрекей күч јол болды. Эң баштап Студеный суула чанала барды. Чанала сууды өрө барарга ого јенил болды,

онон јол канча тууларды ажып турар болып барды, апшыйактын чыдал-күчи јаан удабастан чыга берди. Эскидегизинде болзо, бу кырларды ан ошкош ажып туратан болды, эмди десе, чыдал-күчи тургузала чыга берди. Сранай арга јок болып барды, јадып өлзө торт болды... Кардын ортозынан ол терен ойдык казып алды, агаштын бүрүн төжөнүп алды, от салып алды, сумалда не бар азыгынан эмеш ажанып алала амырап јада берди. Куштын эркегин десе сумалла јаап салды... Јобогонынан ол белен уйктай берди. Уйктаганы да узак болды, та ас болды, куштын кыйгырганынан ойгонып келгенин јангыс билип отурды.

«Бөөрүлер» бажындагы саназы элес этти.

Туруп, өндөйип алып бойында саназы барда болзо, кемде күлүп салган немедий торт көдрүнип болбос болды. Керек десе, көзинди де ачып болбос болып барды... Пөтүк база бир кыйгырала, унчукпай барды: сумалла кожо оны бөөрү ойыктап сүүртеп апарды. Апшыйак өндөйип чыгарга туру, база катап тын албаданды, кулагына таныш ийттин үрүп турган үни угулып келди: мунда кайдада Ак-төш үрүп турган аайлу угулды. Је, бу Ак-төш эмези онызы јарт... Угуп турза бери јууктап клеедри – ол менин изимле мени ээчип клееткени јарт. Менин ойдыгыма јууктап келди, мында... Элеске көзин ачып алып көрзө: чындапта Ак-төш эмитир, Ак-төшлө кожо онын баштапкы ээзи, сөөгин ол карга көмүп салган вогул турган эмитир...

- Сен мында ба, апшыйак? – деп вогул сурап туру, бойы десе каткырып туру.

Соок салкын келди, бийик чибилердеги карды үзе согып алып, болчок јалбак ак кар өлгөн Элескенин үстүнө түжүп турды. Танаары јуук онын бойына, казып алган ойдыгынан исте артпады.

Д. Н. Мамин-Сибиряк

Сурактар.

1. Студеный деп сууда кыштуды кайдарга тургузып туратан болгон? Каруулчыктын иштеп турган ижи не болды?
2. Студеный деп сууда турган кыштузуна апшыйак канайда барды?

3. Апшыйакка берер деген немени, којойымдар берип турды ба, жок па?
4. Обозтон апшыйак нени алып турды, бойы нени белетеп турды?
5. Киж ийтле ненин учун мундый сўрекей нөкөр болып, нак жатты?
6. Апшыйактын өлөр күни неден улам жууктады, ненин учун ол эрте өлди?
7. Агаш ортозында өлүм, жаныс бу апшыйакта болды ба, эмезе онойып ок база өлгөн улус бар болды ба?
8. Күннин түндүк талазындагы агаштарды жуулап, бактрып аларына, Совет башкаруу нени эдип туру?

Таскадулар.

1. Бу куучыннын бөлүктеринин бажалыктарын оосло айдып адап беригер.
2. Элескинин андап куштап балыктап жүрүп өлтүрүп туратан аңдардын, куштардын, алыктардын аттарын ончозын тоолоп адап беригер.
3. Ак-төштин историясын оосло айдып беригер, онон ары оны бичип алыгар.
4. Куштын эркегинин историясын айдып беригер.

Кавказтын пленинде.

I.

Бир барин Кавказта офицер болып службада турган. Онын ады Жилин болды. Бир катап айлынан оо бичик келди. Карган энези оо бичип турды: «Мен сўрекей карып бардым, өлгөлөкто каруу улымды бир жаныс көрүп алар сагажым бар. Менле эзендежип аларына келип бар, уулым: менин соогимди жууп сал, онон ары турган службаа ойто баргайын. Мен дезе мында саа алар кижини таап салдым: бойы жараш-та, керсү де кыс эмитир, жөөжөзи де бар эмитир. Саанана жетире айлду болып барарын, онон ары, магат жоктон, боо артып та каларын».

Жилин алан кайкап отура берди. «Чындап-та көрзө: карган энем сранайла комойтый берген. Оо барза кандый болор; кудалап берип турган кызы жакшы болзо, - оны алып айылданза кандый болор?»

Жилин полковника барып божоду сурап алды, нөкөрлөри ле эзендежип алала атанарга шыйдынды.

Ол тужында Кавказта жуу болды. Жолдорло түште де болзын, түнде де болзын, киж и жорыктап болбос болды. Орус кижилеринен, орустын турган

шибезиненг эмеш урада барганын татарлар оны тургуза-ла тудып алып өлтүрүп, салар, ол эмезе тайга јаар јединип, апарып салар. Онын учун, бир недеде эки катап бир шибееден бир шибееге барган улусты салдаттар караулдап, јетирип туратан эжилү болып барды. Алдында каруул салдаттар барып јадар, ортозында дезе, татарлардан корууланган, тегин улус базып отурар болгон.

Бу керек јайгыда болгон. Таң јангы-ла адып, јарып турарда, обозтор шибееден чыгып јуулыжып алтыр, каруулдап баратан салдаттар чыгып, салдатарга каруулдаткан обоз, ичкери болып кыймыктады. Жилин дезе, таң ат минип алган барып турды, онын немелери дезе, обозто барып турды.

Күн тал түшти кыйып өтти, обоз дезе, өдүп барар јолдын кабортозынла өтти. Тоозын тобрак деп неме коркушту, күн сүрекей изип изү өдүп турды, изү күннен јажынып барар јери јок болды. Бирде агажы, бирде јыраазы јок, килен, ээн јол турды.

Жилин обозтон озо јортып барала, бир јерде обозтын једижерин сакып турды. Кийин јанынан угуп турза, база сыбыскы ойнодылар, - обоз кыймыктабай турды. Жилин шүүп сананды: «Салдаттар јокко јангыскандра барза кандый болор эмеш? Минген адым кем јок, јакшы ат, јеткер болып татарларга табарышсам – мантадып качып чыкпай. Айса барбас па?»

Адын токтодып алала сананып турды. Таң атту, јүктенген мылтыкту, оо Костылин деп офицер јортып келеле айдып турды:

– Је Жилин экү јортып баралык. Менин аштаганым сүрекей, бү күннин изүзине аргам, чинеем чыгып барды. Менин кийген чамчам бастра суу, сыга тударга јарар болы – Костылин дезе, сүрекей семис киж, уур сынду бастра бойы кызарып калган, тер дезе, суудый онон агып туру. Жилин сананып алала айдып турды:

– Мултыгын окту ба?

– Окту.

– Је андый болзо баралык. Бир јөп болзын, айрылышпай кожо баралык. Экү эш болып, јол-ла јортып барды. Чөл јериле куучындажып, эки јанына көрүп јортып отурды. Чөл айландра узагына көрүнөт.

Чөл јери түгенип барды, јол эки кырдын ортозы-ла, каткак кайалу өзөктин ичиле барды. Жилин айдып туру:

– Бу кырга чыгып, айландра көрүп алар керек, кенертен кырдан чыга коны пудра келзе көрбөй каларыбыс.

Костылин дезе айдып туру:

– Нени ондо көрөр? Ичкери јортып баралык.

Жилин онын сөзине кирбеди.

– Јок, – деп айдала, – сен мында мени сакып ал, мен бу кырга чыгып көрөйин.

Эмешле ичкери јортып чыгып барза, бир јүс кулаш кирези јерде таң атту одус кирези татарлар туру. Ол оны көрүп алган ла тарый, ойто бура сокты: татарлар дезе оны көрүп алала оо сыр мангыла келип мылтыктарын каптыргазынан ушта чечип, мантадып клетти. Жилин бар күчиле, сан төмөн мантатты, бойы дезе Костылинга кыйгырып туру:

– Мултыгынды ушту! – бойы дезе, санаазында бойынын адына айткандый шүүп туру: «Је мынан айры, бүдрүлбей мантатла, бүдрүлүп жыгылып барзанг өлгоним ол болор. Мултыгыма једип алзым, – мен олордын колына кирбезим».

Костыли дезе, Жилинды сакып алардан болгой, татарларды көрүп алала бар јок мангыла шибее јаар мантатты. Камчыла адын эки јанынан бар јок күчиле камчылап турды. Кийнинен турган тозын-тобыракта аттын мыйрындап турган куйругы-ла көрүнүп турды.

Керек комойтып браткан деп, – жилин көрүп алды. Мултык сала берди, јангыс үлдүле нени эдип аларын. Ойто салдатар јаар болорго адын бар күчиле божодып – салдатарга једип аларына сананды. Көрүп турза јолды кечире тозып, алты кижии мантадып отуру. Онын минген ады јакшы да болзо, ол алты

кижинин минген аттары оноң јакшы, бир јанынан озор јолын тозып мантадып чаап отурды.

Тискиндерин кыскарта тудуп, адын кайра саларга сананды, је бар кўчиле чаап барып турган аттын оозын токтодып болбоды, озорго удур барды. Кўрўп турза – кызыл сагалду боро атту татар јууктай келип туру.

«Је, – Жилин ичине шўўп туру, – мен слерди, кўрмўстўрди, билерим, слердин колыгарга тирў болып тутурзам, слер мени јаан орого отургузарыгар, камчыла согорыгар. Тирў слердин колыгарга кирбезим...»

Је, Жилиннын сыны бийик эместе болгон болзо, бойы чыйрак болгон, ўлдўзин кынынан ушта соголо, кызыл сагалду татар јаар удур болуп мантатты, бойы ичине шўўп туру: «Мантадып келген бойынче атла оны јыга табарарым, ол эмезе ўлдўле кезип саларым».

Је, мантап барып турган адыла Жилин јаан јер албады, кийнен озор мултыкла адып, Жилиннын адын јыга адып салды. Мантап бараткан ат бар кўчиле јерге јалбактанып јыгылды, - Жилиннын будын былча басты.

Би татар атка базып келеле, аттын эрин сойып турды. Ат дезе тебинип турганча јатты, - ол кыннан эки мистў бычак уштуп алала, аттын кејир мойнын кезип салды. Кејиринен кан урулды, ат бир силкинди, тым јада берди.

Татарлар аттын эрин, ўскў не јепселин айрып алды. Кызыл сагалду татар атка минип алды, ўскў татарлар Жилинды оо учкаштрып отургузып алды: ол јыгылбазын деп, Жилинди кайышла ээрге отурган кижее јаба танып алала, кедери тууларга алчыгып барды.

Бир кырды ажып, база бир кырды ажып туруп, озор узак барып турды, бир суу кечип, оноң кеен ўзўк ичиле барар болды.

Барып турган јолын Жилин темдектеп кўрўп аларга сананып јўрген, је кўзин канла уймап салган, тангыжу тын болгон керегинде кайра бурулып кўрўп алар аргазы јок болды.

Бўрўнкий энир кирип келди. База бир суу кечип барды: јаан корым ташту кырга чыгып турар болдылар, ыштын јыды јытанды, ийттердин ўрўп турганы угулды.

Аулга⁶ једип келдилер. Татарлар аттардан тўжўп алды, татарлардын балдары јуулып келип, Жилинды эбреде курчай туруп көргўлеп турды, кыйгы-кышкы ла сўўнглеп турды, кажылары таштар ла шыбалап турар болдылар.

Татар балдарды сўрўп салала, Жилинды аттан тўжўрўп, јалчызын кыйгырып кычырды.

Саньгчыл чырайлу, јаныс чамчалу нагаец⁷ базып келди, Чамчазы ончозы јыртылып калган, тўжи ачык јыланаш турды. Татар оо нениде јакарып айтты. Јалчызы тонғош экелди: дуб агаштан томыра кескен эки тўношти темир кынјызыла колбой салды, кынјынын учунда бир тегерик бар, ол тегерикти моктоп салды.

Жилинын эки колын чечип салды, тўнғожин колына кийдрип алала, сарай јаар јединди, сарай-га кийдире кийнен тебеле, эжигин бۆктөп салды. Жилин өтөктин ўстўне јыгылды. Эмеш јадала карануй јерде, јерди сыймап көрўп, јымжак јер талдап алала јадып алды.

II.

Бу тўнди өткўре Жилин уйуктап болбоды.

Тўндер кыска болды. Сарайдын јарыгынан көрўп турза – таң адып клеткен эмтир.

Сарайдын јарыгынан көрўп турза, кырдан өзөккө јол тўжўп туру, онын он јанында татарлардын саклязы⁸ туру, јанында эки агаш туру. Саклянын эжигинде кара ийт јадры, куйрыгыла мыйрындадып эки улакту эчки базып туры. Көрўп турза өзөктөн чокыр чамчалу, курчанган курлу, штанду ла сопокту, бажын бөслө јаап алган јиит татар ўй кижии базып келип јат, бажында дезе суулу темир јыракы тургузып алган, экелип туру. Корчойгон белин тўзедип, сынын јенилденип алган, бойы бажын тазада кырып салган, бир кичинек уулчак јединип отурды.

⁶ Аул - татар улустын деревнези

⁷ Нагаец дегени, Кавказта бир ук албатынын ады

⁸ Сакля – татар улустын балкаштан эткен туразы

Суу экелип турган татар үй кижиге келип саклязына кирип ийди. Саклязынан кечеги кызыл сагалду татар чыкты, бойы торко бишмет⁹ кийип алган, курында мөнүн кинжалду¹⁰, будына конылтайак кийген башмак өдүктү.

Бажында, кара, кураган терезинен эткен, кайра салынып алган бөрүктү. Чыгып келеле чөйө туруп сынын јенилденип турды, кызыл сагалын сыймап турды. Эмеш турала, јалчызына кандый да јакаруу береле, бойы кайдар да басты.

Жилиннын оозы кадып барган, суузап турганы сүрекей; келип көрзө кайдар деп шүөп отуры. Угуп турза – сарайдын эжигин ачып туру. Кызыл сагалду татар базып келди, оны ла кожо кичинек сынду, кара чырайлу татар келди. Онын көзи кара, јарык кыскалым чырайлу кайчылап кескен кичинек сагалду: каткырымзынган јүстү, бойы күлүмзиреп каткырып турды. Кийгени дезе, эмеш карамтык өндү, байагызынан јик јок артык; көк экемелле болјүлөп салган, торко бешметү. Курында јаан мөнүн кинжалду; былгайры терезинен эткен башмак өдүктү, тыштынан дезе калын башмак өдүк кийип алган, ак кураганнын терезинен эткен бийик бөрүктү.

Кызыл татар кийдре базып келеле, арбанып турган немедий, нениде куучындап айдала, токтоп турды; сарайда јөлөнөп турала кинжал бычагын селендеде кыймыктадып турды, бөөрүнүн көзи чилеп, Жилин јаар соок көрүп турды. Кара чырайлузы дезе, - сүрекей шулмус, бойы ары-бери базып турды, јангыс јерге токтоп болбос неме чилеп, көндре Жилинге базып келеле, арсайа каткырала, јерге отрып алала, бойы каткырынып, јардынан оны силкип ийеле, бойынын тилиле кандыйда неме куучындап јада берди, көзиле умдап туру, тижиле тарсылдап туру, бойы дезе, орус сөстөн билгени бу ошкош, оны адйы туру: «Карош орус! Карош орус!»

Жилин онын айтканынан бирде неме билип албады, онон олорго айдып туру: «Ичерге суудан, ичер суу беригер!»

⁹ Бешмет – Кавказ јерде јуртаган улустын чүмденип кееркелер тужында кийип јүрер тоны

¹⁰ Кинжал – эки мистү, кынду бычак

Каразы каткырып туру. «Корош орус!» – бойы дезе, бойынын тилиле кандыйда неме айдып туру.

Жилин дезе оозына колы ла суу керек деп көргүзүп турды.

Каразы билип алып каткырды, эжиктен нени де көрди, кандыйда кижини кыйгырып кычырды:

«Дина» деп.

Чичке сынду, чала сырsak онүч кирези јашту, кара татарга бүдүштеш кызычак жүгүрүп келди. Бу байла онын кызы болор. Онын көзи база кара, јарык, чырайы оо бүдүштеш эмтир. Онын кийгени узун көк чамча эмтир, јаан јалбак јендү, курчанган куры јок, бүдүжине јараш бала эмтир. Төжинде ле јенінде бөлјүлерин кызыл бөстөн эткен эмтир. Будында дезе штанду, башмак өдүктү, ол өдүктин үстүнөн, база бийк чончойлу башмак өдүк кийген эмтир. Бажын бөслө јапаган болтыр, кара кејегелү эмтир, кејегезинде дезе мөнүн акчалардан эткен јыламаштары бар эмтир, ортозында мөнүн салковойдон эткен јыламашту эмтир.

Адазы оо нениде айдып салды. Ол капшай жүгурди, јаан удабады ойто келди, калай темирден эткен суулу јыракы экелди. Сууны тутрып бе бйы чөгөдөп отурып алды. Отырып туруп, көзин Жилин јаар көрүп турды, ол сууды канайда ичип туру, кандый солын ан көргөн чилеп кадала көрүп турды.

Темир јыракызын ого ойто берди.

Ол дезе, үркүнчек эчки ошкош тургузала калып чыгала, жүгүрүп ийди. Онын анайып барганына адазыда каткырды...

Оны ол база кайдар да ийди. Ол, јыракызын алала жүгүрүп бара-ла тегерик агаш табакта теертпек калаштар экелеле, база чөгөдөп отурып ийди, көзин салбай Жилин јаар кадала көрүп турды.

Татарлар сала берди, эжигин база јаап бөктөп салды.

Бир эмеш өйдин бажына Жилинга нагаец келеле айдып туру:

– Мынан, бар, бар ээзи јаар бар!

Ол орус тилин база билбес. Кайдарда барар керек деп, Жилин билип алды.

Колында төгөштү, Жилин барды, базып барып албай аксандап турды. Нагаецты ээчий Жилин чыкты. Көрүп турза, он кире туралу татарлардын деревнези турган эмтир, деревненин ортозында бийк башнялу олордын церквези туру.

Бир турнан эжигинде, ээрлү үч ат турды. Балдар ол аттарды чылбырларынан тудуп туру. Бу турадан кара чырайлу татар чыгала, колыла умдап, Жилин бери келзин деп турды. Бойы десе каткырынып турды. Үзүлбестен нениде куучындап айдып турды. Жилин туразына базып келди.

Туранын ичин килейте шыбап салтыр. Төринде куштын јумынан чокыр-чокыр төжөктөр ле јастыктар јадры, эки јанында балу кебистер илип кадап салтыр: кебистерде мултыктар ла кол мултыктар, база үлдүлер, ончозы мөнүнле мызылдап туру. Стененин бирүүзинде, полго тен эткен печке туру. Туранын полы балкаш, је оны килейте јазап салганы јакшы, төр јеринде десе кийстер јайып салган; кийистердин үстүнде кебистер јайып салган, кебистердин үстүнде куштын јумынан эткен јастыктар јадры. Кебистердин үстүнде башмак өдүктү татарлар отуры: каразы, кызылы, база үч айылчы. Ончолорынын јардында куштын јумынан эткен јастыктар салып алтыр, алдында десе, тегерик агаш табакта тараан кулурынан эдип, быжырган блиндер јадры, кайылткан сарјуузын аяка урып тургузып алдылар, јанында јыракыда татар улустын эткен буза деп сыразы туру. Курсакты кызыл колыла алып јип турар эмтир, колдоры ончозы сарјуда эмтир.

Каразы бут бажына туруп чыгала, Жилинди мынаар толык јаар, кийстер јок, балкаш јерге тургузып салзын деп айдала, бойы ойто барып, кебистерине чыгып отурып, айылчыларды блиндер ле сыра ла сыйлап турды. Јалчызы Жилинди отургузып салзын деге јерге отургузып салала, бойы башмак өдүктерин уштып алып, эжиктин јанында јергелей эжерлеп тургузып салган башмактарынын јанында тургузып салала, айылдын ээлери јаар кийстин учында отурып алды: олар курсакты канайда ичип јип турганын көрүп, бойынын чилекейин јудунып турды.

Блиндерди татарлар јип салдылар, кыс баланын кийген чачазындый чамчалу, бажын бөсле јаап салган татар үй кижиге келеле бөслө јаап салган, сарјузын ла блиндердин артканын алып барды, јаан јакшы табакла узун чорголу јыракы алып берди.

Татарлар ончозы колдорын јунды, онон ары колдорын төжине салып алала, тизеленип отурып алала, айландра үрүп салып, кандыйда мөргүл сөстөр шымыранып куучындап турдылар бойларынын ортозында, бойынын тилибиле нениде куучындажала, онон айылчылардын бирүүзи, Жилин јаар бурулала орустап куучындап айдып тура берди.

– Сени, – айдып туру, – Кази-Мугамед бойы тудуп алды, - бойынын колыла, кызыл татарин татарин јаар улап көргүзүп турды, ол сени Абдул Муратка – берип салды, - кара татар јаар улап көргүзүп турды, ол эмди сенин ээзин. Жилин унчукпай отурды.

Абдул-Мурат куучындап тура берди, ончозы Жилин јаар колын улап көргүзүп турды, бойы каткырып айдып туру «салдат орус, корошо орус».

Тилмежи айдып туру:

– Сенин айылдагы улузын сенин учун акча ийзин деп, сен айыл јаар бичик бичип ийзен деп, айдып туру. Качан акчазын ийе берер болзо, ол тужында ол, сени божодып јандрар.

Жилин эмеш сананып алала айдып туру:

– Канча кире јаан некелте керектеп туру?

Татарлар куучындажала, тилмежи айдып туру:

– Үч мун салковой.

– Јок, мен муны чыдап төлөп болбозым, – деп Жилин айдып туру.

Абдул бут бажына калып чыгала, эки колыбыла ары бери талайып, бойы дезе Жилинге нениде айдып туру, Жилин оны билип алар неме чилеп, ончозы көрүп туру. Тилмежи көчүрүп айтты:

– Сен канчаны берерин?

Жилин сананып айдып туру:

– 500 салковой.

– Ээзине бу некелте ас. Ыч мун керек, онон төмөн болбос. Бичикти чийип ийбезен, орого отургузарым, камчыла кезедип кыйнарым.

«Је, булардан незин коркоор – Жилин сананып туру – не болзо ол болзын». Айдып туру:

– Сен оо айт, ол мени коркыдарга турган болзо, мен оо бирде акча бербезим, бичикке чийбезим.

Тилмежи көчүрүп айдып берди, кенертен ончозы табыштанып куучындажып тура берди.

Узака балырап куучындажып турды, кара татар бут бажына турала, Жилинга базып келди.

– Урус, айдып туру, – джигит орус!

Джигит деп айтканы, оруска көчүрзе «молодец». Бойы дезе каткырып, тилмешке кандый да неме айдала, тилмежи айдып туру:

– Бир мунды берзен.

Жилин дезе бойынын айтканынан јана түшпеди.

- 500 салковойдон көп бербезим. Ылтүрүп салза бирде неме алып болбозыгар. Татарлар куучындажып эрмектежип алала, јалчызын кайдарда ийе берди, бойлоры дезе Жилин јаар, ол эмезе эжик јаар көрүп турылар. Јалчызы једип келди, оны ээчий кандыйда семис, тон-өдүги үзулүп, калган өдүк јок јыланаш, будында төнөштү кижии базып келди. Жилин Костылинды танып алган кийнинде алан кайкап отра берди. Оны база тудуп алган јат. Олорды экилезин коштой отургузып салды; олор бой бойына куучындап туру, татарлар унчукпай олор јаар көрүп турды. Жилин бойынын тутурганын куучындап берди, Костылин дезе, Жилинге айтты, качып барып јадала, адымнын тыныжы буулала тура берди, мултыгым јастыкпады, бу Абдул маа једижип алала тудуп алды.

Абдул бут бажына чыгып турала, Костылин јаар колыла улап нениде айдып турды. Тилмежи көчүрүп айдып берди; эмди олор экилези јаныс ээзинин колында, кем некелтелү акчазын озо берзе онызын озо божодып јандрар болды.

– Је, сен – Жилинге айдып туру, – ачынып турун. Сенин нөкөринг дезе јобош; ол айлы јаар бичик ийди, беш мун салковой акча сурадып алдыртты. Шак оны јакшы азарыбыс, јаман тутпазыбыс.

Жилин айдып туру:

– Нөкөрим бойы билинзин, ол бай болзо, оо кайсын. Мен, канайдала айткан болзом, ондый болор. – Жилин айтты. Керектеп турган болзоор, өлтүрүгөр – је өлтүргеннен слерге туза болбос, је 500 салковойдон артык акча сурадып, мен бичибезим деди.

Бир кезекке унчукпай турала кенертен Абдул секирип, бут бажына турала, кичинек кодорып алды, ол кайырчактан чаазын ла перо, черниле алала, Жилин јаар тудуп берип, оны алаканыла јардына соголо, көргүзүп туру; «бичи» 500 салковойго јөпсинип турум».

– Акыр эмеш сакып ал – Жилин тилмежине айдып туру, – сен ого айт, ол бисти јакшы азрап турзын, кийндирип салзын, өдүк берзин, экилебизи бирге кожо турзын, биске јакшы болор, бу төнөшторин бистен айрып салзын. Бойы дезе, ээзи јаар көрүп каткырып туру, ээзи база каткырып туру. Ээзи оны угуп алала айдып туру:

– Тон кептин јакшызын берерим: черкеска¹¹ ла сопок өдүк берерим, кижиде алып тойлорго јараар. Князь¹² азрагандый слерди азарым, Экилегер кожо јадарга турган болзогор, сарайга экү јадыгар. Је, төнөшти айрып болбозым, төнөш јокко качарыгар. Түнде төнөшти айрып салып турарым. – Јанына јүгүрүп келеле јардына тудуп силкип туру. – Твоя хорош, моя хорош!

Писмо-бичикти Жилин бичип алды, писмо айлына једип барбазын деп писмонын тыштындагызын биле-тура, булгап бичиди. Бойы шүүп туру: «Мен мынан качып чыгарым» деп.

Жилинды ла Костылинды јединип алып сарайга апарып салды, ого олорго кукуруза аштын саламын, јыракыда суу, калаш, эски эки черкеске тон, эски

¹¹ черкеска – Кавказ јеринде улустын јаантайын кийип алып јүрер тоны.

¹² князь – озогы тужында байлардын укту јамызы, укту јайзанга түней

сопок өдүк экелип берди. Сопокты өлгөн салдаттан суурып алган болор. Түндө төнөштөрүн олордон айрап алала, сарайга кийдирип, эжигин бөктөп салды.

III.

Жилин бойынын нөкөриле мынайда бир айдын туркунына журттап жатты. Ээзи десе каткырып жүрүп турды – Твоя Иван хорош, моя Абдул хорош. – Азрап турганы десе коомой болды. – Жангысла ачыбаган теертпек калаш берип турган, кажы бирде десе, чий кулурдын бойында берип турар болды.

Костылин айлы жаар база бир катап письмо бичиди, акчанын келерин кунугып сакып турды. Бүдүн күнгө чыгара бичиктин једип барар ла ойто келер күндерин тоолоп турат, сарайда отрып алала, ол эмесе уйктап јадат. Жилиннын ийген письмо бичиги айлына једип албас деп ол билип турды, катап письмо бичип ийбеди.

Бу мындый – Жилин шүүп туру, – көп акчаны менин учун төлөргө, энем кайдан таап алар, Ол мынан озо менин ийп турган акчам-ла журттап жатты. Ого 500 салковой акча јууп саларга, карынча түрөп барар керек.

Бойы десе ончозын ајыктап көрүп турды, каа-јаа улустаң неме сурап турды, качып чыгар эбин бедреп турды. Аул ичинде сыгырып базып жүрди, ол эмесе јаныс јерге отрып алып оок-теек неме узанып турар болды, балкаштан балдарга ойын эдип берип турды, ол эмесе талдын чобраларынан кайырчактар өрүп турды.

Жилин десе кандыйда немени узанына сүрекей ус болгон.

Бир катап, ол балкаштан балага ойноор кижі эдип берди. Тумчукту, колду, татар улустын чамчалу да, оны ол сарайдын јабынтызына тургузып салды.

Татар үй улустар сууга барып жатты. Ээзинин кызычагы, Дина деп атту оны көрүп ийди, татар үй улустарды кычырып алды. Јыракыларын јерге тургузала, оны көрүп каткырып турдылар, је оны колына аларына тидинип албай турулар. Жилин ол ойынды артызып салала сарай јаар киреле, не болорын сакып турды.

Дина жүгүрүп келеле, кайа көрөлө, ойынды колына алала жүгүрүп ийди. Ойынды кызыл бөстин жыртыктарыла жарандрып салала бала чилеп кабайланып алып ойноп турды, бойы дезе бойынын тилиле нениде кожондоп айдып турды. Карган үй кижиге базып келеле, оо жаан адылды, ойынды колынан ушта соголо оодып салды, Динаны кайдарда иш иштерине ийе берди.

Жилин оной жараш база бир ойун этти, – онызын Динага берип ийди. Бир катап Дина жыракка экелди, жырактын тургузала отуруп алып, Жилин жаар көрүп отырды, бойы каткырып жыракка жаар көргүзүп турды.

«Бу не шүүнүп турган болор» деп Жилин шүүп турды. Жырактын алала, суу болор деп ичеге санады, ичип көрөр болзо, ондо суу эмес, сүт эмитир. Сүдин ичип алала, «хорошо» деп, – оо айдып берерде Дина сүрекей сүүнүп чыкты.

– Хорошо, Иван, хорошо! – секирип чыгала эки алаканын сокты. Оной жырактын ушта соголо жүгүрүп ийди.

Бу күннен ала, Дина жакшытту оо сүт экелип берип турар болды. База татар улустар эчкинин сүдинен арчы эдип турулар, – дина бу арчыдан ого жакшытту экелип турар болды. Бир катап ээзи кой өлтүрүп эт кайнатты. – Дина дезе, бир болчок этти женине сугуп алала, ого экелип берди. Таштап береле капшай жүгүрө берди.

Абдулда сынык орус час бар болгон. Ол Жилинды кычырып алала, колыла умдап көргүзүп, бойынын тилиле айдып чазын көргүсти. Жилин айдып туру:

– Бер, мен онын сынганын жаап саларым.

Часты алала, бычак ла ончозын уштуп, башка салып койды: ончозын арутап салала ойто кондрып салды. Берип ийди. Час барар болды.

Ээзи оо сүүнүп чыкты, бойынын эски самтырап калган бешмедин экелип сыйлады. Кайда барзын, арга жокто алды, түндө жабынарга керек болгон.

Бу күннен ала Жилин жаан ус кижиге деп, табыш жайылды. Узак жерлү деревнелерден ого улус келип турар болып барды: кажылары мултыктын

замогын јазатрат, кажылары кол мылтыктарын сынганын јазатрат, кажылар частар јазатрат. Ээзи ого јепсел экелип берди: кыскаш, өрүм, эгү.

Жилин татар улустын эрмек куучынын учы бажын билер болып барды. Кезик татарлар оо үренижиپ алгандар, - качан керек болып барганда онойып кыйгырып турулар: Иван, Иван деп! Кезиктери дезе оны кату көргүлөп жүрдилер.

Кызыл татар оны сүүбес болгон. Качан көрүп ийгенде, жүзүн соок эдип, кату көрөлө, туура бурулып турар, ол эмезе јаза саба айтклап салар. Олордо база бир карган апшыйак бар болгон. Ол айылда јатпас болгон, өзөктөн чыгып, келип туратан болгон. Жилин оны мечетке¹³ келип кудайдын јанына мөргүүл эдип турганда көрүп туратан болгон. Бажында чалма бөстү, тайагына тайанып алып бөөрүдий, айландра көрүп ајыктап базып отурар.

Жилинды көрүп ле алза сооп чыгала, бажын туура буруп салатан.

Жилин ээзинен сурап турар болды: бу карган апшыйак не кижип деп. Ээзи дезе айдып турган:

– Бу јаан кижип! Ол джигиттердин эн баштамызип болды, ол көп орус улус өлтүрген, бойы бай кижип. Ол үч эмегендү, сегис уулду. Ончозы јаныс деревнеде јуртап јат. Орустар келип, деревнезин орды јок эдип үреп салган, јети уулын өлтүрүп салган. Бир уулы артты, ол орустарга бойы күүниле кожылды. Карган апшыйак бойы барала, база орустарга кожылды. Ол орустарга үч ай јурттап туруп, уулын таап алала, оны бойы өлтүрүп салала, качып чыкан. Ол өйден ала, ол јуулашпас болып, јуу керегин таштап салала, Мекка деп јерге кудайга мөргүүрине јойу барып келди. Онын учун онын бажында чалма бар. Мекка деп јерге барып келген кижинин ады, хаджи деп адалып турар, ол чалма кийип алып жүрер. Слердий кижилерди ол срангай сүүбей жүрет. Сени өлтүрүп салар керек деп, ол айдып туру; је маа сени өлтүргенге чыгымду, мен сенин учун акча төлөдим; оо үзери Иван сен менин күүниме сүрекей келиштин, мен өлтүрүп салардан болгой, сарайдан чыгарбас

¹³ мечет – татар улустын церквези

эдим, саа сөс айдып берип салбаган болзом. – Бойы каткырып туруп орустап айдып туру: «Твоя Иван хорош, моя Абдул хорош!»

IV.

Жилин мынайда бир айга чыгара жатты. Түште аулда базып жүрөт, ол эмезе узанып турат, түн кирип барза, аулда табыш жок тым болып барганда, ол бойынын сарайында казып турды. Ташту жерди казарда сүрекей күч болды, же ол ташту жерди эгүле казынып туратан болгон, онойып туруп стененин алдыла тышкары чыгарына бир үт казып салды. «Эмди маа жердин аайын жакшы билип алар керек, кажы жаны жаар баратанын – Жилин шүүп туру, – татарлардын айтпазы коркушту эмтир».

Качып чыгар ойди талдап алды, ээзи кайдарга жорыктап барган: талтүштин кийнинде кажы жаар баратан деп жердин айын жарыкта көрүп аларга, жанында кырга чыгарга барды. Ээзи качан жорыка атанып турарда, бойынын кичинек уулына, Жилинды кетеп караулдап жүрзин деп, жакыган эмтир. Кичинек уул Жилинды ээчий жүтүрүп келип кыйгырып турды:

– Барба! Саа барарга адам жөп бербеген. Эмдиле улус кыйгырадым – деп.

Жилин ол уулды айдып, жөптөп аларына албадынып турды.

– Мен, – узак барбазым, – деп айдып туру, – мен жагысла ол кырга чыгып барып келерим; слердин улустарды эмдерине, маа онон өлөн бедреп таап алар керек. Мениле кожо баралык; мен төнөштү кайдар качарым. Саа дезе эртен жакшы саадак ла октор жазап берерим.

Кичү уулды жөптөп алды, экү бардылар. Кыр жаар көрзө узак эмес, же төнөштү оо чыгарга сүрекей күч; базып отурала арайдан чыкты. Качан ол айылда, шибееде журтап жадарда күн кажы кирезинен чыгып, ажып турганын Жилин эзеп турды. Көрүп турза, шак ла ол узак көрүнүп, турган өзөктө бистинг шибее турган жер эмтир. Шак оноор, бу эки кырдын ортозы жаар качып барар керек.

Күн ажып турды. Агара көрүнгөн мөнкүлү тайгалары кыскылтым болып барды; кара кырлардын ортозында энир түн түже берди: өзөктөрдөн туман чыгары башталды. Бистинг шибее турган өзөктин жаланы ажып брааткан

күннинг чалузынан отто күйүп турган немедий кызылтым болып барды. Жилин оны лаптап көрүп турар болып барды, көрүп тургачын трубалардан ыш чыгып турган немедий кегендеп туру. Ол оны көрүп алала, орустын шибеези шак-бу туру деп сананып шүүп турды.

Күн срангай оройтып барды. Мулланын кыйгызы угулды. Күтүгө жүрген малды айыл жаар айдап клееткен уйлар мөөрөжип туру. Кичинек уул Жилинды «јаналы» деп кычырып туру, Жилиннын дезе базар күүни јок.

Олор айлына јанып келди. «Је, эмди качар керек». Ол ок түнде качарга сананды. Айдын эскизи болды, түндер карануй турды. Түбек болып, татарлар энирде ончозы јанглап келдилер. Айлында келип турганда, кожо мал айдап келип туратан болгон, ончозы сүүнүжүп, јыргал кожоныла јанып туратан болды. Бу тужында дезе, неме айдап экелбеди, эрге салып алып өлтүрткен кижі экелди, кызыл сагалдузынын карындажын экелтир.

Ончозы калјураган, ачынган келдилер, сөөгин јуурына јуулды.

Үч күнге улай, бир беенин эдин јип турды, сыра ичип турды, өлгөн кижинин сөөгин јууп турус деп, ончо татарлар айылда болды.

Жилин көрүп турза, төртинчи күн тал түште кайдарда барарына тергенип туру. Аттарын јединип экелди, јуунып, тергенип алала, бир он кире кижі кайдар да атанып јортты, кызылы кожо барды. Јаңысла Абдул айлында артып калды. Ай јаңыла јаңырган тужы болды, түндер сырангай карануй болып барды.

«Је, бүгүн качар керек» – Жилин шүүп туру, Костылинга айдып туру, Костылин дезе коркып барды.

– Је, кижі канайда качар? – Керек дезе бистер јолдыда билбес.

– Јолды мен билерим.

– Бир түнге једип албазыбыс.

– Једип албас болзо, агашту јерде түшти өткүрүп албай. Мен јолго теертпектерден алып алдым. Сен канчазын боо отарын? Мөөр болып акча келзе јакшы, акчаны јууп болбос болзо кандый? Татарлардын бирүзин орустар

өлтүрүп салганда, эмди олар онын очин некеп сүрекей ачынчак болып бардылар. Бис экүди өлтүрүп саларына эрмектешип турулар.

Костылин шүүп, шүүп турала:

– Же, баралык! – деди.

V.

Стененин алдыла качкан үдине Жилин энмектеп киреле, ол үдинен Костылин чыгарына кен болзын деп, база эмеш жаанада казып салды; аул ичинде табыш жылыып, качан ончозы тым болып барар деп, экү отырып сакып турды.

Аул ичинде улустын табыжы жаңыла токтоды, Жилин стененин алтына энмектеп барды, үдине кирип сарайдын тыштына чыкты. Костылинга шымранып айдып туру: «бери чык». Костылин энмектеп чыгып турала, будыла бир ташка тийеле оны тоолотты, жаан табыш чыгарды. Ээзинде десе сүрекей сескир чокыр ийт бар болды. Уляшкин деп атту, – ол кенетийин үрүп чыкты, оны ээчиде өскө ийттер туруп чыкты. Жилин десе, ол ийтти ажындра азрап бойына үүредип алган. Жилин араайынан сыгырып салала ийдине теертпек таштап берди., Уляшкин Жилинды танып салала жалганчып, токтой берди.

Ийттин үрүп чыканын ээзи угуп алды, саклянын ичинен: «Кыйтт! Кыйтт! Уляшкин» деп унчукты. Жилин десе Уляшкиннын мойынынан тырмап туру. Ийт унчукпай буттын жаанында куйругыла селбендеп жалганчып туру.

Сарайдын толыгында олар эмеш отуруп алдылар. Табыш токтоп тым тура берди; кажаганда турган койлордын бирүүзи жөдүлдеп турганы угулат, өзөк ичинде таш ортозында агып турган суудын шыркырап турганы угулат. Карануй түн: өрө тенериде жылдыстар туру; кырдын бажынан бойынын сүүрүзүн көргүзүп, жаңырган кызыл ай көрүнүп келди.

Жилин кодрүлүп чыгала нөкөрине айдып туру:

– Же, карындаш, базалык!

Ичкери базып кыймыктанды: эмеш ле урап баскан кийнинде мечеттин бажында мулланын кожоңы угулып келди: «Алла! Бесмилла! Саларахман!»

Бу айтканы – ончо албаты мечетке баралык. База катап стененин жанында отуруп алды. Мечетке барып турган улустын ончо барганын сакып узакка отурдылар. База катап табыш жылыып, ончозы тым тура берди.

– Же, кудайла баралык! – крестенип алып барды. Бир чеденнин ичиле өзөктөги сууга түжүп барды, сууды кечип алып, өзөк ичиле барды. Кайдан уланып барарын, Жилин жылдыстарынан темдектеп көрүп туру. Түшкөн туманда, соок ээзин согот, базып отуарга жеңил, жаныс майчыйган сопок өдүктөриле базарга уур, эби жок. Жилин бойынын сопок өдүгүн сууруп таштап салала жыланаш басты. Бир таштан бир ташка секирип, калып, тенериде жылдыстарды айкап базып отурды. Костылин кийинде жада калып турар болып барды.

– Арай барзан, – деп айдып туру, – көрмөстүн сопогы, бастра будымды өйкөп салды.

– Сен олорынды сууруп таштазан, жеңил болор.

Костылин жыланаш басты, – там ары комойытып барды: бастра будтарын ташка кестирип, там кийинде жада калып турар болды. Жилин ого айдып туру:

– Будынды ташка кестирген – жазылбай кайда барар, жеңип алып, тудып өлтүрзе, - оного жаман эмес пе?

Костылин бирде унчукпай турды, онтоп сыктап базып отырды. Өзөк ичиле олор узак базып отурды. Угуп турза он жанында ийттер табыштанып үрүп чыкты. Жилин тура түжеле айландра көрди, колыла тудуп көрүп, энмектеп кырга чыкты.

– Бат-таа, бис он жаны жаар барып, жастыра бардыбыс. Жилин айдат. Мында база өскө аул бар, мен оны кырдан көргөм; ойто тескери, сол жаны жаар кырга чыгып барар керек., Мында жуугында агаш бар болор.

Костылин айдып туру:

– Эмеш сакызан кайдат, акыр мен эмеш тыштанып алайын – менин будым бастра кызыл кан болып барды.

– Эй, карындаш, кем жок жазылар, сен жылгыр калып тур. Мынайда.

Жилин тескери, сол јанында кырда турган агаш јаар јүгүрди. Костылин дезе кийнинен сондоп туруп онтоп сыктап келип турды. Жилин дезе ого кизиреп шымырап айдала, базала, барып отурды.

Кырга чыктылар. Чындапта мында агаш эмтир, – агаштын ортозыла базып жыраа тегенектерине, арткан киймдерин үзүп салдылар. Агаш ортозынан јол таап алып, ол јолы ла базып отурдылар.

Бир төрт беристе кирези јер өдүп барды. Агаш ичинде туман там койулып түшти, кижинеме қорүп албас болды, жылдыстар эмеш ле көрүнип турды.

Кенертен, алдында аттын базыдынын табыжы угулды. Аттын темир такалары ташка илинип турганы – угулып туру. Жилин јерге јаба јадып алала, тындап угуп туру.

– Чып чын, – биске удуратту кижинеме келип туру.

Олор јолдон туура болдылар, жыралардын ортозында јажынып отуруп алала сакып туру. Жилин јолго јууктада энмектеп келди, көрүп турза – тан атту татар, бир уй айдап алган келип туру, бойы дезе араайынан нениде кожондоп келип туру. Татар өдө берди. Жилин Костылинга келди.

– Је кудай өткүрүп салды, – тур, баралык.

Костылин бут бажына турайын ла деерде, жыгылып түшти.

– Јо, болып албазым, – кудай бу туру, жо, болып албазым; менде күч јок.

Уур сынду, семис эр кижине, терлеп чыкты; качан оны агаш ортозында туманнын соок эзини согордо, база буды да таштарга кестирген, – онын күччинеми чыгып барды. Жилин оны бойынын күчиле албаданып көдүрүп тургузарга сананды. Костылин кенертен кыйгырып чыкты.

– Ой, ачузын!

Жилин билер билинбес тура берди.

– Не кыйгырып турун? Татар мында јуук, – угуп алза не болор. Бойы дезе шүүп туру: «чындапта онын чине күчине чыгып бартыр; мен эмди оныла кайда барарым? Нөкөримди таштап барарга јарабас».

– Је, тур, – айдып туру, менин јардыма отур, базып болбос болзонг, мен сени јүктенип алып түжүрүп саларым.

Костылинды белине отургузып алып, колыла эки будынан тудуп алып јолго, чыгып сүүртеди.

– Сен јангыс мени кејиримнен тутпа. Јардымнан тудунып тур.

Жилинга Костылинды јүктенип апарып турарга сүрекей уур, – буды дезе база кандалап барды, кўчи уйдап барды. Эмеш коркойоло Костылинды өрө көдүрүп салала, јолла базып отурды.

Костылиннын кыйгырганын татар угуп алган болор, угуп турза кийнинен атту кижии јортып, бойынын тилиле нениде айдып кыйгырып клеедри. Жилин јолдон туура јыраалу агаштар јаар болды. Татар мултыгын ушта согып алала адып ийди, бирде неме тийдирип болбоды.

– Је, карындаш эм өлгөнис бу! – Жилин айдып туру. – Ол ийт, эмдиле татарларды јууп алала бисти једижип тудып алар. Бир үч беристе кирези јер базып өтпөс болзо, өлгөнибис ол болор. Бойы дезе Костылин јаар көрүп шууп туру: «Бу төнөшти кожо алып барарына көрмөс мени сестирди ошкош. Јаныскан болзом мен туку качан сала берер эдим».

Костылин айдып туру:

– Сен јаныскан бар, сен менин учун не өлөрин.

– Јок, барбазым, нөкөрин таштарга јарабас.

Базала оны белине јүктенип алала басты. Бир беристе кирези өдүп барды. Барып турган јери ончозы агаш эмтир, агаштан акка чыгары көрүнбей туру. Туман дезе суйукталып барды, тенериде јылдыстарын бөктөп туруп, эки јангыс булуттар көрүнүп келди. Жилиннын чине кўчи сранай чыгып барды.

Базып барып турала, јолдын јанында таштарла чедендеп салган кара-суу јадыры. Оо токтоп тыштанарга, Костылинды јерге тўжурүп салды.

– Акыр, боо мен суу ичип алып, эмеш амырап алайын. Теертпектерден јип алалык. Эмди узак эмес болор, – деп айдып туру.

Суу ичер деп јерге јаба јадып алганда, кийнен келип турган аттардын табыжы угулып келди. Базала катап он јанында јыралу агаш јаар болдылар, бир јуука јажынып јадып алды.

Угуп турза: татарлардын ўни угулат, јолдон бура сокон јеринде, татарлар тура тўжўп токтодылар. Куучындажып алдылар, онон ары ийтер истеп јада берди. Угуп турза – јыра ағаштардын ортозыла кандыйда неме јызырап келип туру, чикеле биске кандый да таныш эмес өскө ийт келип туру. Ийт тура тўжўп ўрўп чыкты.

Ийтти ээчий база таныбас татарлар келип туру; оларды тудуп алды, колы-будын кўлўп салды, атка отрызып алала апардылар.

Бир ўч беристе өткөн кийнинде, ологго Абдул тушташты, ээзи эки татарлу келип турды. Татарлар ла нениде куучындажып алдылар, онон оларды бойларынын аттарына отургузып салала, аул јаар апарды.

Абдул дезе, эмди каткырбас болды, куучындашпай да туру.

Таң адып келип турганча аул јаар экелди, ором ичинде отургузып салды.

Татарлар ончозы оларды курчай јуулып келди, өзөк ичинен карган апшыйагы да базып келди. Олор эрмектежип тура берди. Жилин олардын эрмектежип турганын угуп тургажын, оларды кайдар эдерин шўўжўп турган эмитир. Бирўўлери айдып туру: оларды тайга јаар узак апарар керек, карганы дезе «олорды өлтўрўп салар керек» деп айдып туру. Абдул дезе олардын јөбине кирбей тартыжып айдып туру: «мен олог учун акча төлөдим, мен олог учун некелте акчазын аларым». Карганагы дезе айдып туру: «олор бирде неме төлөбөс, јангыс јеткер эдип салар. Орустарды азларына јаан килинчек, – эрмек јоктон оларды өлтўрўп салар керек».

Ончозы тарап бардылар. Ээзи Жилинге јууктап базып келеле айдып туру:

– Слер учун маа некелте акчаны ийбезеле, мен слерди эки неделенин бажында өлтўрўп саларым. База качып чыгар деп табар болзогор, – мен слерди ийт чилеп адып саларым. Писмоны бичип ийгер, јакшы бичизин.

Ологго чаазын экелдилер, олог писмо-бичиктерин бичип салдылар. Олардын будтарына төнөштөр кийдирип кадап салдылар, мечеттин ары јанына апарып салдылар. Ондо беш кирези терен оро бар болды, оларды орого тўжўрўп бектеп салдылар.

VI.

Олордын жүрүмү сранай комойтып барган. Төңөштөрдү уштубас болып барды, орозынан жерге чыгарбай турды. Костылин десе, там ары оорый берди, тижип барды, ончо эди сөөгү сыстап оорып турар болды; онтоп сыктап жадар, ол эмесе уйктап жадар. Жилиннын сана күүнү база жаманданып барды, мынан айрылып чыгарын шүүп тапай турды.

Орозынын бир жанын казарына баштанды, же, тобырак жажырап жери жок болды; ээзи оны көрүп алала, өлтүрүп саларым деп коркытты.

Бир катап, ол оронын түбинде тизеленип алып отурды, жайым жүрүмүн эзеп сананып, кунугып турды. Кенертен онын тизезине чике бир теертпек түжүп келди, экинчиси түшти, оны эчий жиилектер түжүп турды. Өрө кайып көрүп ийзе, ондо Дина турган эмтир. Дина оны көрөлө күлүмзиреп, каткырып алала жүгүрүп сала берди. «Бу, Дина маа болыжыр болор ба?» – деп Жилин шүүп туру.

Оронын түбүндө ол бир кичинек жер арутап салала, той балкаш казып алды, ол балкаштан балдар ойноор ойындар эдип жада берди. Балкаштан кижилер, аттар, ийттер эдип алала шүүп туру: «Дина келзеле, мен оо таштап берерим».

Экинчи күнүндө Дина келбей салды. Угуп турза аттын базыдынын табыжы угулып келди, кандыйда татарлар жортып келеле мечеттин жанына жуулып туру, кыйгырыжып эрмектежип туру. Карганактын үнин танып, билип алды. Жарт билип албаганда болзо, эрмектин аайынан угуп, шүүп турза, орустын черүзи жууктап келди, орустар аулга келип кире бербезин деп татарлар коркып турды, пленге алгандарын эдер жерин тапай турган аайлуу эмтир.

Эрмектежип алала, сала берди. Угуп турза кенертен шуулап туруп неме табыштанды. Көрүп турза Дина тизеленип отуруп алала, бажын төмөн саландадып көрүп туру, мойнында мөңүн жинжизы оронын үстүндө саландап туру. Эки көзи жылдыстай жылтырап туру, женинен эки курут алып ого таштап берди.

Жилин оны алала айдып туру: – Не узак келбедин? Мен саа ойындар жазап бердим. Маа, муны ал! – Жаныстан чыгара таштап берип турды.

Ол дезе бажыла жайкап туру, ойындарга көрбөй де туру. – Маа керек жок, – деп айдып туру. – Эмеш унчукпай отурала, эрмектешти: – Иван! Сени өлтүрүп саларга турулар. – Бойы дезе колыла бойынын мойнына улап көргүзүп туру.

Кем өлтүрөргө турган?

– Адам, сени өлтүрүп салзын деп ого карганак жакып туру. Мен дезе саа каруу болып жадрым.

Жилин айдып туру.

– Сен маа каруу болып турган болзон, сен маа узун агаш экелип бер. Ол дезе бажыла жайкап туру, – «болбос» деп. Жилин дезе эки колун төжине салып алала ого мүргүп туру.

– Көркий Дина баштан баш? Жакшылыкту Динам экелип берзен.

– Жок болбос, – деп айдып туру. – Ончолоры үйделер, көрүп алза не болор? – деп айдала база берди.

Энирде Жилин отурып алала шүүп сананып туру: «эмди не болор?» Эки көзиле өрө көрүп туру. Жылдыстар көрүнүп туру, ай дезе чыкалак эмитир. Мулла кыйгырды, ончозы табыш жок тым боло берди. Жилиннын уйкузы келип үргүлөп тура берди: «кызычак коркып келбес болор».

Кенетийин бажына тобрак түжүп турар болып барды: бажын өрө көдүрүп көрүп ийзе, оронын бир учына узун агаш түжүп туру. Оронын ичине жылып түжүп туру. Жилин шүүнүп чыкты, колыла тудуп алды, калын агаш эмитир. Ол бу узун агашты ээзинин чеденинде алдында көрүп жүргөн болгон.

Өрө тенери жаар көрүп ийди, – өрө тенериде жылдыстар мызылдап туру, оронын үстүндө дезе, карануйда кийзектин көстөри ошкош Динанын эки көзи мызылдап туру. Оронын жарадына отрып бажын төмөн түжүрүп алала шымыранып айдып туру: «Иван, Иван!» бойы дезе колына жүзүнүн жанында умдап туру, – «табыш чыгарба» деп.

– Не? – Жилин айдып туру.

– Ончозы сала берди, айылда экиле кижиге артты.

Жилин айдып туру.

– Же, Костылин, баралык, калганчызын база бир тидинип көрөлик: мен саа өрө чыгарына болыжарым.

Костылин дезе, угарга күүнү жок.

– Жок, – деп айдып туру, – мен мынан чыгып барып болбос кижиге турум. Кыймыктанып болбос бойынча кайда барарым?

– Же, ондый болзо эзен болзын, – жаман айдып мени эзебей жүр. – Костылинла окчожып эзендежип алдылар.

Дина тут деп айдала, агаштан тудуныр тырманып чыгар болды. Будында төңөжиге оролош болгон керегинде, бир эки катап үзүлүп орого ойто түжүп турды. Костылин оо болыжып берди, орозынан чыга берди. Дина дезе бойы каткырып, эки кичинек колыла оны чамчазынан тудуп алала, бар жок күчиле чыгара тартып турды.

Жилин агашты алала айдып туру:

– Јаткан јерине ойто апарып сал, Дина, оны бедреп баргажын, сени сезип алза, өлтүрүп салар...

Дина агажын сүүртеп басты, Жилин дезе өзөк ичине түжүрө басты. Каскак јерден түжүп алала, бир курч таш алала, төңөштин замогын оодып јада берди. Замогы дезе сүрекей бек эмитир, канайда да оодып болбос эмитир, ого үзеери эби жок. Угуп турза: кырдан кижиге арайынан секирип жүгүрүп клеедри. «Јартла Дина келип јат» деп шүүп туру. Дина жүгүрүп келеле, колына тажын алып айтты:

– Кайда мен.

Тизеленип отурып алала, замокты кодоро согорына ташла согып јада берди. Сабарлары дезе кичинек, талдын чырбагаалы ошкош чичке, ондо күч жок эмитир. Тажын туура таштап ийеле ыйлай берди. Жилин базала замокты оодорына кичене берди. Дина дезе јанында отурып алала, оны јардынан тудуп туру. Жилин кайра бурулып көрзө, кырдын ары јанында тенгери кызарып, ай чыгып турганы билдирди. «Је, ай чыкалакта бу озок ичинде чөлдиге кечип

агашка једип алар керек» деп шүүп туру. Тажын туура таштап салала көдрүлди. Төнөштү де болзо – барар керек.

– Је, эзен болзын, Динушка, – деп айтты. Өлгөнче сени ундыбазым. Дина оноң тудунып алала теертпектерин сугар јерин бедреп туру. Теертпектерин ол алып сугуп алды.

– Спасибо саа, керсү балам, – деп айтты. Мен јокко ойноор ойындар саа кем эдип берип турар? – Оның бажын сыймап салды.

Дина дезе кенетийин ыйлап тура береле, эки колыла жүзүн бөктөп алып, эчки чилеп калып, секирип туруп кыр өрө жүгүрүп чыкты. Карангуйда јаныс оның јинјизиле кејегезинде мөңүн жыламаштары шынкылдап турганы угулып турды.

Жилин крестенип алала, төнөштөги замогы табыштанбазын деп колыла тудуп алала будын сүүртеп алып, јолыла ичкери болып басты, бойы дезе кайра ай чыгып турган кызарган јарыка көрүп турды. Јолын ол танып алды. Чикелеп барар болзо сегис берсте кирези болор: Ай ончозы чыкалакта агашка једип алзам јакшы болор. Суузын кечип ийди, – кыр ары јанында тенери јарый түшти.

Өзөк ичиле базып отуры, бойы дезе ајаарып көрүп туру: ай чыканы көрүнүп туру ба, јок па? Тенериде кызара көрүнүп турганы јарый берди, өзөктин ичинин бир келтегейи тамла јарык болуп браадры. Көлөтки кырдын алты јаар түжүп, ого тамла јууктап келип туру.

Жилин көлөтки јаар уланып, базып отуры. Ол мендеп туру, је, ай дезе оноң мендеп турган немедий чыгып туру; он јанында кырдын бажы база јарый берди. Агашка јууктай базып кледерде ай кырдан чыгып келди, - ончозы јарый берди, түштий јарык болды. Агаштардын ончо јалбырактары көрүнүп келди. Өзөк ичинде суудын шыркырап турганы јаныс угулып турды.

Агашка јетре базып келип јеткенче бирде неме туштапады. Агаштардын ортозынан чала карангуй ыжык јер таап алала Жилин тыштанып аларга отурып алды.

Тыштанып алды, бир теертпек јип алды. Таш таап алды, төнөштоги замогын уштып аларга базала албаданды. Колынын терезинде сыйра согып салды, је замогын уштуп болбоды. Көдрүнүп алып, базала ичкери басты.

Ай агарып барар болды, јайдын чалыны түжүп, таң адары јууктап келди, Жилин десе агаштын учына барып јеткелек. «Је, база одус алтам кирези базала, туура чыгып, агаш ортазында эмеш отарым» деп шүүп туру. Одус алтам кирези басты, көрүп турза агаш божоп браадры. Агаштын эдегине чыгып келзе, таң адып түш келди, јаан чөлдө турган шибеези алаканда киреелү көрүнүп келди, јаан узак эмес, кырдын алдында, оттор күйүп туру, кезиктери өчүп туру, кара түдүн јерге јайылып турды, одуларда улус базыжып туру.

Лаптап көрүп ийгенде: суркулдаган мултыктар көрүнди, казактар, салдаттар ары-бери басклап турган эмитир.

Жилин сүйүнүп чыкты, бар јок күчин јууп алып, кырдан төмөн түжүп аларына басты. Бойы десе шүүп туру: «је бу ак јерге, кудај дезен база, атту татар көрүп ийзе, јуукта болзо једип болбос туру».

Сананып шүүп алып, – мынаар көрзө, сол јанында төн јерде үч татар туру.

Оны көрүп алган бойынче бери болып мантатты. Јүреги үзүлүп чачылгандый болды, Колыла ары бери умдап, бар күчиле бойынын улустары јаар кыйгырды:

– Карындаштар! Айрыгаар, айрыгаар карындаштар!

Салдаттар угуп алды, таң атту казактар удурч чыктылар. Татарлардын келип турган јолын тозып, Жилинге удурч казактар бар јок мангыла чаап клеедри.

Казактардын келери узак, татарлардын десе јуук. Жилин десе төнөшти колыла тудуп алып бар јок арткан күчиле казактарга удурч жүгүрүп туру, бойы десе, билинбей турган немедий болды, кыйгы кышкызын тындып туру:

– Карындаштар! Карындаштар! Карындаштар!

Казактардын тоозы десе он беш креси кижиле болды.

Татарлар коркып чыгала Жилинге јеткелекте аттарын токтодып турар болды.

Жилин казактарга жүгүрүп келди.

Казактар оны курчай соголо сурашып турулар: сен не киж, кайдан келдин? Жилин дезе билинбей барган, бойы дезе икилдеп ыйлап туруп айдып туру:

– Карындаштар! Карындаштар!

Салдаттар жүгүрүп келди. Жилинды курчап алды – кемизи ого калаш, кемизи каша, кемизи аракы берип туру, кемизи шинелле жаап туру, кемизи дезе төнөжин айрып туру.

Офицерлер оны таныды, шибее жаар тартырды. Салдаттар сүүнүп чыкандар, Жилиннын нөкөрлөри жуулып келди.

Керек кандый болгонын, Жилин ончозын куучындап айдып береле айтты:

– Бу, менин айлыма жанып барып келгеним, бу, менин киж, алып айлданганым. Жок, менде ырыс жок киж, туру.

Жилин Кавказта службада турарына артып калды. Костылинды дезе беш мун акча берип, бир айдын бажында айрып алган. Өлөрдүн бери жанында оны экелдилер.

Л.Н. Толстой.

Сурактар.

1. Бу куучыннан Кавказ жеринде журтаган улустын жүрүм жадыжында кандый башка неме барын бистер билип алып турубыс (жаткан аулы, жиген курсагы, кийген кеби, жаңы, иштенип, азранып турган ижи). Бу немелерди айдып көргүскөн жерлерди кычырып алыгар.

2. Жилин пленде кандый кылыкту болды? Костылин кандый болды?

3. Динаны Толстой канайда куучындап айдып берди?

4. Кавказта жаткан горец деп улусты каанын башкаруузы кайдарга жуулап, бактрып аларга умзанып туратан болды? Бу мунайып жуулап бактрып, кулданып алганы кемге керектү болды?

Пармадагы забастовка.

Генуяда¹⁴ темир жолдын вокзалынын жанында, кичү площадьта көп улус жуулып турды. Бу чогыла куйулып турган улустын нургун сабазы ишмекчилер,

¹⁴ Генуя – Италия жеринде турган городтын ады.

је олордын ортозында јарандра кийнген семис, тестек көп кижилер туры. Бу чук јуулган улустын алдында – муниципалитеттин¹⁵ члендери туры, торко учукла, кееркеде көктөгөн, городтын уур мааназы, олордын чике бажында туры, бу мааныга коштой, канча јүзүн ишмечилердин организацияларынын башка-башка өндү маанылар јайылып туру. Маанылардын бөлјүлеринде ле, учук чачактарындагы торкозы, күнге мызылдып турды. Маанылардын агаштарынын бажында, алтын темирлери суркурап турды, јылтыркай торкозы јайканыжып турды, сүйүнген саназыла јуулган албаты, ончозы арайынан кожондоп турганы, тууразынан улуп турган немедий угулат.

Мрамор таштан эткен, вокзалдын уур туразы, јарым тегеректий туру. Ол бойынын јайган эки канадыла, бу турган улусты кучактап аларга турган кирелү, көрүнүп турды. Јанында суунын пароходторы келип токтоор порттын уур тынышту немедий, пароходтордын табыжы ла, ссуда иштеп турган пароходтын канат, резинин тымык табыштанган ижи ле, темр кыңжылардын каныраганы, мустаганы, кыйгызы угулып туру. – Площадта дезе табыш јок тым, тынар кейи јок, ончозын изү күнле бazyп туру. Колында чечектү үй улустар, байрамга келген чилеп, јарандра кийпдирген балдары, чечектий, туралардын балкондорынан, көзнөктөринен көрүнүп туру.

Мустап келип турган темир јолдын паравозы, станцияга јуукта келди – турган улус кенертен кыймырашты: кара кускун учып тургандый турган улустын бажында, бир канча ужалган шляпа бөрүктер өрө чачылды, музыка ойноор кижилер, комыстарын алып туру, кандыйда јажы јаан соок чырайлу кижилер, кийимдерин јарандрып алып, улустын ортозынан чыгып, чук турган улус јаар буру-ла колыла он јаар, сол јаар умдае, нениде куучындап айдып туру.

Чогыла турган көп улус, арайынан менднбней туруп, чала уужанып эки јара бөлүнүп барды, ором јаар өдүп баратан јол јайымдалып салды.

– Кемди уткуп туругар?

¹⁵ муниципалитет дегени- буржуй ороондордо городтын башкаруузы болып јат,

– Пармадан келип турган балдарды! – дешти.

Пармада забастовка болып јат. Ондо ишмекчилерге јадарга сўрекей кату, уур болып барды, ишмекчилердин некегенин, ээлери бербей мойножып туту, курсак јоктон торолоп турар болып барганынын бажында, ишмекчилердин балдары оорып турар болып барды,, онын учун ишмекчилер бойларынын балдарын јууп алала, бери, Генуя јаар нөкөрлөрине ийе берди.

Вокзалдын кееркеде јазаган колоналу эжигинен, јергелей туруп алган, кичинек сынду кижилер базып клеедри; оlorдын кийген кийми коомой, бу ўзўлген самтыраган киймде, оlor бешпек немедий, кандыйда кайкамчылу кичинек аңдардый көрўнўп турды. Колынан тудужып алып беш кижиден јергелей базып отуру, – тон өткўре, ончозы кичинек, ончозы тобырака тозындалып, сўрекей арып, чинези чыкан эмтир. Оlorдын чырайлары соок, је кичинек көстөри омок, јылтырап туру, качан музыка оlorго удыра Гарибальди¹⁶ деп ойынды ойноп барганда, бу каны чыкан, аштаган курч чырайларында күлўмзўреп сўўнгени, билдиртип, өдўп туру.

Мынан ары эл болотон кижилерди, јуулган албаты сўрекей јаан кыйгы, табыжыла уткуп турулар, оlorго уткуул эдип, мааныларын јерге јөлө тўжўрет, балдардын кулагына неме угулбастый музыка сўрекей табыштанып ойноп туру, - оlor бу јаан уткулды алан кайкап турулар, бир секунд кирези ойто тескерлеп барала, онон аайланып алала, базала ичкери болып, ончозы чогылыжып алала, јуулган албатынын ортозына булгалыжып туруп, онон ончозы јаңыс темле кыйгырып чыкты:

– Эзентик турзын Италия!

– Эзентик турзын јиит Парма! – деп чук турган албаты каруузын берип, кыйгырып, ол, балдарды курчай алып койды.

¹⁶ Гарибальди деген – Италия јеринде јайым јўрўм учун кўрежип тартышкан башчынын ады болды. Ол 1807 јылдан ала 1882 јылга јетре јуртап јатты.

Ол јердин көзнөктөринде, туралардын јабуларында ак куштардый, ак платтар селбендейт, онон балдардын бажынын үстү орто, жанмырдый чечектер ле, уткулду кыйгы сөстөр тўжўп туру.

Байрам күнде чилеп, ончозы жаранып тыныдынып келди, бороомтык турган мрамор тажы, кандый да башка өндү чечектер чилеп, өскөлөнүп баргандый көрүнүп турды.

Маанылар јайканыжып, јаан улустын үстүнде шляпалар ла чечектер өрө чачылып, чыгып туру, өрөртинен тўжўп турган чечектерди тудунып турганы, ондо мында кичинек колдоры көрүнүп туру, бастра площадь јаан табышта туры, өрө кейде кўүлөп турган немедий јаан кыйгы угулат:

– Эзентик турзын социализм!

– Эзентик турзын Италия!

Келген балдарды ончозына јуук, кол бажына ончозын тудунглап алдылар; оlorдын кезиги јаан улустын јардына чыгып отуры, кезиктерин дезе, кандыйда јаан сагалду соок чырайлу кижилер төштөрине јаба тудуп алган турглары. Бу јаай кыйгы кышкыда, каткыда, јаан музыканын табыжы бир угулып, бир угулбай турды.

Бу чук турган улустын ортозында, ары бери үй улустар жүгүрүп туру, оlor келген балдардын арткандарын бойларынын колына аларына үлешклеп туруп, бойы бойларына кыйгырып турулар:

– Анята, слер экүди алып туругар ба?

– Ээ, экүди. Слерлер база ба?

– Буды јок Маргаритага, бирүзин база алыгар...

Ончо јерде улус сүүнглежип табыштанып туру, күлүмзиренген сырайлу, јылуулап көргөн көстү, кажы бирде забастовщиктердин балдары калаш јайнап турулар.

– Бистин өй тужында мындый неме санада да јок болды! – бир куш тумчукту, оозында канзалу, карган апшыйак айдып туру:

– Је мынайып эткени сүрекеј јакшы...

– Чын! Мынайып эткени јакшы да, керсү де.

Апшыйак кангазын оозынан алала танкызын көрүп, жаан тынып алып, танкызын кактап алды. Онын кийинде Пармадан келген, жанында турган эки баланы көрүп алды, көрүп алган балдары, оо карындаштар болгон ошкош, чырайын соок эдип алып жүзүн адрайтып алып, балдар оны соок көрүп турды. – Шляпа бөрүгүн көстөрине түжүрө кийип алала, эки колын эки жара этти; балдар бой бойына жуукташып туруп жүзүн жымранып алып, апшыйак жаар кату көрүп турды: апшыйак эмеш тескерлеп туруп алала, төмөн жерге түжүрө отуруп алала, сүрекей тын пөтүк куш болып кожондоп берди. Балдар оны угуп сүрекей каткырды, каткырып сүйүнүп туруп жыртык өдүктөрдү өткүрө, жыланаш буттын чончойлорыла ташка тееп турды, апшыйак бут бажына туруп алала, шляпа бөрүгүн жаап алды, эм мен ончозын бүдүрүп салдым деп, шүүлтелү болгондой, ары бери жайканып туруп, ижемчизи жок будыла, туура базып барып, туруп алды.

Кара чачту генуэзка бијелеп базып отуруп, колынан бир жети жашту, агаш башмак өдүктү, жардына түжүрө кийген жаан жаан боро шляпалу, бала јединип алган базып отуры. Ол өткүрө көзүн боктөп, түшкөн жаан шляпа бөрүгүн јиткезин жаар түжүрүп саларына, бажын жайкап туру, је ол онын жүзүн бөктөй түжүп туру; үй кижил ол шляпаны, баланын бажынан суура согып алала, өрө тудуп бойы каткырып, нениде кожондоп туру: уулчак өрө үй кижил жаар көрүп, жаан каткырып туруп, онын кийинде шляпаны јединип аларга өрө секирип чыгып туру, онон олоор экүлезил табылбай база берет.

Бийик сынду, тере фартукту, жыланаш, жаан колду кижил, алты јаш кирези чычканче кичинек боро баланы, јардына отургузып алып, оттый, кызыл бүдүштү уулчакты, колынан јединип алган үй кижее нениде куучындап айдып туру:

– Сен билип турунба, бу керек мынан ары ол бойынча болып эжилү болгожын... бисти јенип базарына күч болор, а?

Койу үниле тын каткырып, јыргалду базып туруп, бойынын алып брааткан балазын өрө көгөргөн кейге таштап, онон ойто колго тудуп алып базып отуруп кыйгырып туру:

– Эзентик турзын Парма!

Кижилердин жарымы балдарын јединип алган, жарымы колына тудунып алган базып отурды. Площадта дезе уужалып ташталган чечектеп ле, канпеттердин чаазындар ла, сүүнчилү турган факинолардын¹⁷ группазы туру. Оромнон дезе, јаан трубалардан ошкош, јаны жүрүмге удра базып келип турган улустын сүүнчүлү жараш кыйгылар угулат.

Максим Горький

Сурактар.

1. Пармадагы балдар ненин учун Генуяга келген
2. Бу балдар забастовка эткен улустын балдары болып турган деп кандый сөстөн билдирип туру?
3. Пармадан келген балдарды, Генуяда канайда уткуп алдылар?
4. Бу јаны келген јерде, балдар канайда турды? Оны бу куучында бичилген бир јарт көргүзүлү сөстү јерин кычырып беригер?
5. Бу келген балдарды уткурда, городты, оромдордын, уткулда јуулгандардын кебер-бүдүүжи кандый аайлу болды? Бу куучыннанг онын каарузын кычырып беригер.

Тере фартукту деген кижиге, ол не кижиге болды? Онын «бу керек мынанг ары ол бойынча болып эжилү болгожын... бисти јенип базарына күч болор» деп айтканын канайда билерге керек?

Мазай апшыйак ла койондор.

Јажы јаан Мазай апшыйак,
Јуулган улуска куучындап турды:
«Бистинг, састу јабыс јерибисте,
Беш катап көп куш өзөр эди,
Беш үйеге андаарына једер эди,
Јайым јерге өскөн кушты,
Тузак салып кырбаган болзо,
Шүүн салып тутпаган болзо,
Куйругы јок койон анды,

¹⁷ Факинолар –неме жүктенип тажып иштеп турган кижилер.

Кайралы јоктон өлтүрбес болзо-чы.
Јастын суузы чайыкталып киргенде,
Јүстөн кырып өлтүрүп турат.
Ак кыжына чыгара кырганы,
Ачап сыйабын тойдырбас болды.
Ак кары кайылып барганда,
Агын суулары ажып чыканда,
Уйадын билбес эр кижилер,
Урук агаштарыла согып өлтүрөт,
Агын сууга кыстап өлтүрөт.
Ак тайгалардан түшкен суулары,
Ак јаландарына јайыла берди.
Алтайдын агажын агызып турды.
Айдарда ол орто мен,
Ак кемеме отурып алдым,
Одын бедреп жүрүп ийдим.
Одынга јараарын тудуп турдым.
Окпынду суу кирип турды,
Ортолыктарды алып, көдүрүлүп турды.
Орто сууда көрүнгени,
Узадазын салза бир кулаш,
Јалбаына салза бир аршин.
Суу алып брааткан ортолыкта,
Селбендежип турган койондоры,
Суунын чыгарын сакып туру.
Суудан куды чыкан көркүйлер,
Сооко тонып камзыжып турды.
Калбыр кайыкты эзип туруп,
Койондорыма једип келдим.
Узун кулактарыла јелбендежип,

Урап барар јерин тапайт.
Колго туткан мал ошкош,
Кыймык јогынан јобош турды.
Кулагынан бирүзин ала койдым,
Кемеме салып, отыр дедим.
Кемеге ончогор калыгар дедим.
Кеменин түбине калып кирдилер,
Кылчыр көстү көөркүйектер,
Кемеге табылап отурып алды.
Карарып көрүнген ортолыкты,
Суу чыгып, алып ийди.
Суйман башту койондорго,
Солым јакарууды айдып турум:
«Менин айтканымды уугар,
Менин сөзимнен чыкпагар.
Мазай апшыйакка укур болыгар».
Сууны төмөн эжип бардыс,
Сууда турган төгөштөрдө,
Эки јаныс койондор отыры.
Эки будына отырып алып,
Эки колын төжине салып алып,
Јас-ла келген өлүмнен айрыларга,
Јажынар јерин тапай турды.
Јаан-да уур эмес болбой –деп,
Јаан кемеме отыргызып алдым.
Јылым кайыкты тудуп алып,
Јаратка чыгарга эжейин – деп,
Јазанып алып эжеримде,
Јанында турган тал төзинде,
Јаан карынду тижн койон,

Ары-бери кыймыктайт.
Арай өлбөстөн тынду эмтир,
Карды жаан коёйымнын каты ошкош,
Кату жастын соогына,
Карара тонгып калтырап туру.
Катанчым чечип, ороп алдым,
Кемеме чебер салып алдым.
Жана болып көрүп турзам,
Жайылып чыкан жаан сууда,
Көп будакту карагай тоормышта,
Көп салза он койон,
Карагай агаштан тудунгандый,
Кара агашка жапшынып алтыр,
Кара балкашту сууды төмөн,
Карагай үстүне агып турды.
Кемеме салып алгадый эдим:
Терек агаштан эткен кемем,
Терен сууга чөнгөйтөн болзо,
Агын сууга базылатаң көркийлерди,
Ажаарбай таштаары ачу болды.
Узун тоормоштын будагынан.
Узун агаш-ла бектеп алдым
Койонду акан тоормошты,
Кемени ээчий жединип алдым.
Жаан сууны төмөн бардым.
Жаратта турган деревненин
Жарат жанынче өдүп турдым.
Жаан-жажы айылдардан чыгып,
Кемеде отурган койондорды,
Көргөн бойнче сыр-каткыда турды.

Кажы-бирүүзи кыйгырып турды:
«Карган Мазайдын кылыгын,
Көрүгөр, көрүгөр» деп угулды.
Жаратта улустары сүүнип турган-ча,
Жаан сууды өдүп чыктыс,
Жаан деревненин учында,
Коол сууга жеттибис.
Кемеде отурган кылчыр көстүлөр,
Кыймыражып табыштанды.
Кемени эштирбей, селендетти,
Талду аралын көрүп алды,
Тап эдип, калырга жазанды.
Тоормошты жаратка жууктаттым,
Терек кемезин жаратка чыгардым.
«Кудайыгар бедреп барыгаар» дедим.
Кунукан жүрүмдү койондор,
Койу арал жаар элес этти,
Бар күчиле манташты,
Байлу жакаруумды ээчий айттым:
«Эм, ончогор барып жажынгар,
Кылчык көзигер көргүспегер.
Ак карлу кыжында тушташсаар:
Ак жарыка жүргүспезим,
Ак терегер сойып аларга,
Антара жыгып адарым».
Кылжыр көстү койондор,
Кенертен жоголо берди,
Тошту сууга өткөн койондор,
Төртүлези кемеде жатты.
Соокко калтыраган көркүйлөрдү.

Сумалга салып, жүрүп ийдим.
Жаан оорулу менин койондорум,
Жылу турага ондонып алды.
Курсагын тойо ажанып алды,
Калын уйкузын уйктап алды.
Таң адып жарып келгенде,
Тудунуп алып тышкаары чыктым.
Талду арал жаар божодып ийдим,
Элес эдип көрүнбей барды,
Ээчий айдып жакаару салдым:
«Кышкыда маа туштабагар,
Карарган жаста-да болзын,
Көгөргөн жайда-да болзын,
Кылчыр көстү койоннын,
Койу түгү түлөп турган учун,
Кородып койонды кырбаска,
Колыма мултык тутпайтам
Кор жетирип андабайтам».

Н.А. Некрасов

Сурактар:

1. Суунын чайыгы чыгарда, койондор бойынын тыны канайда айрып алды? Бу стихотворениенин кажызында оны бичиген, көргүзүп беригер.
2. Койондорды Мазай апшыйак өлүмнөн канайда айрып алды? Ооруган койондорды ол канайда эмдеп алды?
3. Мазай апшыйак балдарды неле сүүндирди?
4. Мазай апшыйак койондорды жаскыда ненин учун андабай турат? Бу стихотворениенин бичиген жериле, онын каруузын беригер.
5. Бу мында турган журук стихотворениенин кажы жанына келижиپ туры?

Беш түн ле беш түш.

Качаннын качанга түрү улустан,
Айрып жайаанына көмөрдөн озо,
Оны беш түнле база беш түшке,
Колонный залга¹⁸ салып койдылар.

Төжиндеги кызыл ордениле,
Тууразынан сары жүзүн көрүп аларга,
Алдынан маанызын тудунганча,
Албаты кыймыражып келдилер.

Москванын корон соогына удур,
Албаты жон кайнажа берди.
Бистин эдистин жылузынын жарымын,
Бойыла кожо апарган немедий болды.

Ол уйктап калганы учун,
Москвада беш түнге уйктабады,
Ачуланган жаркынду ай,
Күүндүлү каруул болды.

В. Инбер

Соок – тошта

Адазы жорыктарына атанып барып турган тужында, жердин картазында түндүк талазында полярный талайга жетире, Иганын бажы жүк арайла једип туратан болды. Люда дезе, колын көдрүп ого једип албас эди... Ол бойынын колыла жүк арайдан Кара талайга једип турар болды. Је бу картада Кара талай јок болгон. Бу, түндүк талада јаткан соок талайлардын картазы болгон. Бу картаны эжиктин јанындагы стенезинде сүрекей јабыс эдип илип салган, атанар алдында адазы базып келеле картанын јанында турды. Ол бойынын Люда деп балазын колына алды. Балазыла картазына јууктай базып келеле,

¹⁸ Колонный зал – Москвада союз туразынын ичинде јаан кыбы – залы

бойынын сабарыла, жорыкталып баратан жолун канча тлай тенистерди кечире көргүзүп турды.

– Бистер шак мынайда барарыбыс – деп, адазы айтты. Онын сабары, Ленинградтан ала Балтийский талайды кечире, өскө ороондордын жанынче, Немецкий-ла Түндүк талайды кечире, Түндүк талада Полярный талайла тоголок-болчок жер шарынын бажы жаар, Түндүк талада жерлерди айланып Улу эмезе Тымык тенгис жаар кирип барар жол болды.

– Бистер суула мындый жолла жорыктап барарыбыс – деп, адазы Люда деп балазына айдала, оны окшоп салды. Онон ол Ига деп балазын кучактанып алып тын окшоп эзендежиپ алала, чемоданын¹⁹ алып сыга басты. Люда деп балазына адазын божодорго ачу боды. Онын тумчыгыла эрди чымранып мынайда барды:

– Ой балдар бери уксаар, – адазы айтты, – слер мында мен жокто баштактанбаар, укуур болыгар, эненнин сөзин угуп, оны ачындырбай жүрүгөр. Мен ончозын радио ажыра белен угуп билип аларым. Жакшы укур балдар болып жүрер болзогор, мен слерге бир, бир неме экелип берерим.

Люданын ыйламзырап турары токтоды Онын эрди, эмди мындый болып барды:

– Адам, деп ол айтты, – ондо тошло, тош болор, тоштон өскө неме жок... Сен маа Түндүк таладагы полюстын сыныгынан, мынчачак кичинек неме экелип берзег.

– Жок, полюстын бойына бис жүрбезибис... Бистер онын жанынча өдүп барарыбыс. Же полярный тоштын сыгыгын мен саа экелип берерим.

– Тоштын сыныгында ак айунын изи бар болзын, – Ига кожып айтты.

Ак айу истеп салган тоштын – деп Люда жартап айтты.

Же, адазы атанып барды. Ол жорыктап жүрер кижиге болды. Ол түндүк таладагы жаткан ончо талайларга ла жерлерге ончозына жүрген. Ол, тошты

¹⁹ чемодан – жорык жүрген улус, неме салып жүрер кайырчак ошкош, ондый жуунак неме

оодып турат, ледокол деп параходло (керепле) жүрген. Тенериле учып жүрет
цепилин деп немеге отрып, ол јерлерге база учып барып келип туратан болды,
канча кирези узун кыштарды өткүрүп, ол, талай ортозында соок ортолыктарга
кыштап јуртап јадатан эди. Је, ол, ондо качанда кунукпас болды. Ол бастра
телекейдеги албатыла нак јатты, ол, сүрекей керсү радист кижі болды, радио
ажыра ол ончо талалар ла куучындажып эрмектежип турды. Бу јорык
тужында, адам тошту талайды кечире јорыктап баратан «Челюскин» деп атту
јаан параходыла барды. Параходты түндүк талага јорыктап жүретен параход
башчыларынын энгле јакшызы, капитан Воронин баштап апарды. Бу јорыктап
баратан јорыктын ончозын, Түндүк талада, талайла жүрер улу јолдын јаан
деген башчызы – јаан үүредүүлү, профессор Отто Юльевич Шмид башкарып
туруп, командир башчы болып барды.

Бир талайды кечип, бир талйга кирип «Челюскин» деп параход там ары
узап суула барып турды. Чыгып турган газеттерге күн сайын Ига ла Люда деп
балдардын адазынан келген телеграмдарын салып туратан болды. Ига,
јаантайын школ јаар барар алдында, энезинен сурап туратан болды: «Адам
кайда?» - «Ак талайда барып јат», - деп энези карузын айдып туратан болды,
газеттерде бичигенин балдарга кычырып берип туратан болды. Кажы бирде
радиоло адазы Ига ла Люда деп балдарын эзенин айтрып ийип туратан болды.

Бир күн эртен тура, энем газетти алган ла бойынча башкаланды: онын
чырайы катуланып кугарып барды. Газеттин үстүне неме мас эдип келип
түшкенин Ига угуп алды. Бу дезе, энезинин көзинен акан уур јажы газетке
келип түшти

– Параход сууга чөнгүп барды, – деп энези айтты. – тоштор параходты
кызып туруп, јара базып салды. «Челюскин» сууга чөнгүп түшти.

– Адам кандый болды?..

– Параход сууга түшкелектен озо, параходтогы улустары оноң түжүп
тошко чыкты. Ол улустардан сууга јангысла кижі түшти, өскөлөри – эмди
тоштын үстүнде отуры.

– Олор эмди ондо канайдар?

Ига, стенеге илип салган карта жаар көрди. Энези база. Люда база. Ончолор карта жаар көрүп отурды. Картада дезе, чанкыр будукла Полярный соок талайды журап салган.

– Олор эмди ондо канайдар?

– Же, сүүмчилү радист болгон, адазы кунукпай ондо отурды. ОЛ кичинек байканда отуруп, тоньп барган сабарларына тынып туруп оны жылдып туруп, сабарларыла радио аппараттын ключтерин толгоп отурды. Телекейдин баштарына онын: Ти-ти-ти-ти, тр-тр-тр.. деп табыжы угулып турды. ССР Союзтын ичинде бастра албаты, кичинек Люда, нөкөр Сталин бойыда јилбиркеп оны угуп турды, тош үстүнде отурган улустан радист кандый табыш айдып берер деп ончозы сакып отурды.

– Ончобыс эзен амыр, јакшы, июнь айда јанарым, - деп, ижемчилү табышты сүүнчилү радис айылы жаар айдып ийип турды, - ти-ти-ти, тр-тр-тр, ти-ти-ти...июнь айда јанарым.

Јаан удабады, бастра Совет орооныбыс олорго болыжарына көдрүлүп чыкты деп ол радио ажыра угуп алала, бу солын табышты профессор Шмидка ла бастра бойынын нөкөрлөрине айдып берди. Олорго болыжарына талайлар ла тенистерле параходторла тош оодып јүрер ледакол деп параходтор олордын јери жаар барып отурды. Тенериле аэропландар ла дирижабльдар учып барып отурды. «Нарты»²⁰ деп чанактарга ийттер јегип алган нарты чанактар олор жаар барып отурды. Аэросани²¹ деп чанактар олор жаар барып отурды.

²⁰ нарты – сыны узун јенил чанак , ондый чанакта јаныс түндүк талада ийттер јегип алып јорыктап турат.

²¹ аэросани – үч ол эмезе төрт каналу чанак, чанактын үстүнде аэропланда ошкош пропеллер тургузып салган, ол айланып турганынын ийдезиле ол чанак сүрекеј түрген јорыкла барып отурар.

Ига эртен тура, турганла бойынча жүгүрүп барып гажзетти күн сайын көрүп турар болып барды. Школго үүренерине барардын алдында, ол көзнөкө жүгүрүп келеле, көзнөктинг тыштында соок канча кирези болгонын, градустан көрүп туратан болды.

«Соок он алты градуска чыкты» деп, – ол кыйгырып туратан болды, – «мен бүгүн тошко жүнларына барарым, бүгүн тош жакшы болор».

Онон газетте бичип салганын көрөлө, кунукчыл-ыйламзыраган үниле айдып турды:

– «Соок төртөн градуска чыкты» деп, ол кыйгырып туратан болды, – «Тош эки башка жарылган эмтир...»

Энезинин чырайы чыккан, эди-каны түшкөн. Ол түнүлө уйктабас санаркап туратан болды. Ол карта жаар көргөндө сүрекей уур тынып калактап отрар болды. Ига база кунукчыл саналу жүрди. Керек десе, Люда деп балазы ыйлап турар болып барды. Жангыла адазы, качанда кунукпас сүүнчилү радист тош үстүндө отрып, кунукпай жүрди. Ол, радиоло амыр ол эмесе каткымчылу телеграммдар ийип туратан болды.

«Школ үредүдө Ига жакшы үүренип туру ба? Люда, тижинди күнүн сайын арчып туру ба? Мен мунда күн сайын арчып турум. Кече ак айу өлтүрүп салганыбыс. Полярный тоштын сыныгын экелип берерим».

Энем каруды мынайда берип туру: «Ак айунын эдин жизегер су-кадыгына жакшы болзын. Школ үүредүдө Ига ударник болды, жакшы үүренип турган учун оны сыйлады. Үүредүдө «Сүрекей жакшыга» үренип туру.

Бир күндө сүүмчилү табыш келди. Лиит лётчик-учачы Ляпедевский тоштын үстүндө жаткан Шмидтын лагерге аэропланла учуп келип түшти. Учачы бойынын аэропланыла челюскинецтердин уй улустарын ла эки жаш бала отургузуп алып, тоштон айрып жерге экелди. Эки жаш баланын бирүүзи Аллочка бирүүзи срангай кичинеги Карина деп атту болды, Карина, талайла барып турарда энезинен чыкан, ол жер үстүндө качанда болбогон. Же, жерде, ого тын керек жок болгон. Ол базып билбес кабайдагы жаш бала болгон. Же,

јалтанбас јанду учачы Ляпедевский, өскө улустарыла кожо Каринаны тоштон јерге экелип түжүрди, Советтин бек јеринин үстүлө Карина базып жүрерине үүренип турзын деп.

Бу күнде балдар бойлары таап алып мындый кожон кожондоп жүргүлөөр болды:

Корон соокту тожыбыс,
Көк талайына ураба.
Бистин бөкө аэропланыбыс,
Кайдада сени табарла.

Ол ок күнде, туранын јанындагы оградзында, Челюскинецтерге болыжар деп санмаары башка ойын башталды: Бу ойынды ойнорына Ига ла онын нөкөри болгон Петя-Пөтүк баштады. Ол чын учачы-лётчиктин уулы болды. Оградада ойноп турган балдардын талдамазы ол болды. Ограданын ортозында чогып салган кардын ла тоштын үстүнде, огош тапкайлардан олор Шмидтын лагерин јазап алды.

Туралардын каруулчыгы болгон, тарынчак Харитон деп өбөгөн базып келеле, сибиргиле – шуурган келгендий балдардын јазап алган ойынын јалмап салып, шуургандый калјурып чыкты.

– Мен слерди! – кыйгырып чыкты ол. – Кардан тургузала түжүгөр! Бу кандый ойын таап алдаар? Тегин јерге јер башка кар чачып туругар ба?

Харитон јаан байбак сагалду болды, је, профессор Шмидтка ол бирде кичинек түнейлешпес, онон башка бүдүштү болды... Ачынган балдар күүн-саназы јок, чогып салган кардан түшкөп турды. Шак бу ой тужында айылдаш јаткан Федор Егорыч иштен јанып келди. Ол Ига ла Люда деп балдарла коштой турган кыпта јуртап јатты. Федор Егорычты ончо балдар сүүп жүретен болды, јайдын изүзинде ол серүүн јерге кирип аларын сүүп жүретен болгон, серүүн јерде соок квас ичип, сахарлу тонырган каймакла балдарды сыйлап туратан эди. Онын учун, балдар оны полярный керектерине сүрекей јаан ус деп оны бодоп жүретен болды. Федор Егорыч балдар учун келип турушты:

– Сен, бу балдарга ойноорго бербей, олордын ойынын неге ўреп турун?
Тегин јаткан карга керик болып турун ба?

– Карды јайрадып чакпырт эдип јат! – Харитон кыйгырып чыкты.

Федор Егорыч балдарга базып келеле, олорго араай айтты:

– Кем јок балдар. Је, ол бисте шуурган болзын: шуурган келип не немеге табарып, ончозын уреп салла, онон токтой тўжўп... уйктай берер. Мен дезе слердин «бюро погоды»²² болойын. Качан ойноорго керек, качан ойынды токтодор керек, мен слерге ажындра айдып берип турарым. Онын базып келип турганын мен бойымнын көзнөгимнен көрўп салып турарым.

Бу кўннен ары керек мынайда өдўп турар болып барды: Федор Егорыч эжике чыгып келеле балдарына айдып туратан болды:

– Тенериде неме көрўнбес болып барды, суудан келип јат, шуурган ончозын карла базарга туру. Учып болбос.

Балдар дезе, бу айткан сөзинен билип алар болды, тарынчак Харитон базып килеедири деп, капшай качар керек деп... Нургун сабазын Федор Егорыч көзиле умдап мынайда айдып турды:

– Тенери айас туру. Эмди учарга кем јок.

Ол тужында балдар ойынды баштап ойноп турар болгон.

Уч учында Советтин учачылары канча корон соокторды, шуургандарды өдўп, тоштогы улуска јеттилер. «Ванкарем ла Шмидтын тоштогы лагердин ортозында тенериле учып ары бери јўрер јол ачылган» деп, качанда кунукпас сўўмчилў радист кокырлап туруп, телекейдин бастразына јарлап салды. Учачылар кату кыймыктабай турган јерден учып, талай ортозында токтоду јокко агып јўрген тошко келип тужўп туратан болды. Уур машиналарда артпактап турган тошто сўртўп турар керек болды. Учачылар

²² бюро погоды – дегени, јаан ўўредулў учреждение кўннин аайын көрўп шинжилеп турат, мынан ары кўннин аайы кандый болорын ол ажындра билип айдып турат.

челюскинецтерди аэропландарга отургузып, кургак жерге экелдилер. Ол күнде кийиндеги аэропланга оорый берген профессор Шмидти отургузып алып экелди. Тошто алты кижиге артты. Качанда кунукпас сүүмчилүү радист ол алты кижиле учына жетире артты.

Энир кире берди, түн жууктап келди, түн жууктап келди. Учачылар «эртен таң алдында келерибис, арткан алты кижини алып барарыбыс» деп айдала учуп барды.

Учачылар учуп барды. Ээн жада калган лагерде алты кижиле сегис ийт артты. Түн кире берди, полярный талайдын үстүндө көк тенгериде алтын казык²³ деп чолмон көрүнүп келди. Бу ок чолмон Москвадада түнөй ок көрүнүп турды, Москвадагы улус бу чолмонго көрүп, тош үстүндө алты жалтанбас кижиге отурганын эзеп, сананып отурды.

Бу түндө Ига узака уйкап болбой жатты. Тоштын үстүндө отуруга сүрекей күч, ого отуруга кандыйда кижиге коркоор эмей деп Ига шүүп турды. Тоштын алдында дезе учы-түбү билдирбес соок суулу көк талай жадры, тошты айландра жүрүп жат. Ига көзүн жумбай ачык көстү орында жатты. Туранын ичинде тоштор кайкалап туру ого кегеендер тууралар болуп барды. Бу дезе, туранын потологында жолдо ары-бери өдүп турган автомобильдердин оды потолокту жарыдып турды.

Эртенги күндө тоштогы ойун канайдада бажалбай турды... Ак айуларды андап өлтүрерине санангандар, же үстү орто Пөтүктүн энези базып келеле, кирлүү тошко килинген көктөп салган «айуны» мен салдырбазым деп айдала барды. Штурма деп, ийттин күчүгүн тудуп алала, оны чанака жегерге сананды, Штурма дезе калжурч чыкты: «Мен түндүк талада өскөн ийт эмес, мен тураларга өскөн эмей», ыркыранып чыгала Пөтүкти сабарынан тиштеп салала

²³ Алтын казык деп чолмонды, орустап полярная звезда деп айдар, бу чолмон тенгериде качанда жангыс жерде кыймыктабай тууралар, ошон көрүп, горизонттын талаларын таар аларына белен болуп жат.

мантай берди. Энемнин жаткан туразында көзнөги кенертен ачылала, энем көзнөктөн сүүмчилү үнле кыйгырды:

– Балдар! Ойынды учына жетре ойынорго кем жок! Тош куру артып калды! Арткан улустары онон учып чыкты. Сранайла учында тоштон кем учып барган, билеригербе? Начальник Бобров, капитан Воронин база бистин адабыс, качанда кунукпас радист.

Энем телеграмм кычырып берди: «Арт учында бистер тоштон айрылып барадрыс. Шмидтын лагери эмди жок болды. Салган оттын артканы өчүп барды. Куру тошто өрө бийктеде агаш үстүнде жагыс ла Советтин кызыл маанызы артып калды...»

Июнь айда жанарым деп айткан сөстөн кыйбай, качанда кунукпас радист Москвага жанып келди. Ол, бастра челюскинецтер ле Совет Союзтын учаачы-геройлорыла кожо, бирге келди. Бу герой улустарды Москвада жаткан улустары ончозы уткуды. Шил банканын түбүндө радист полярный тошты экелди. Челюскинецтердин эки жарым айга чыгара отурган тоштын, кичинек болчок тожы бу болды. Бу болчок тошто ак айунын тырмагы жаба тонуп калган болгон. Радист бу тошты сүрекей чеберлеп туруп алып келди. Ол оны аэропланга отрып, ийттер жегип алган чанактарга отрып, параходко, темир жолго отрып экелген. Балдарга апарып турган жаан сый кайылып барбазын деп, ол оны жаантайын тош үстүне салып экелди. Аңылап эткен башка соок вогондо, ол тошты ол кайылтпай Москвага экелди. Адазы сүрекей жаан ырысту, сүүмчилү жанып келди. Люда ла Ига деген онын балдары адазын көргөнле бойынча айландра секирип туруп сүүнглеп турды. Экелип берерим деген сыйды, адазы экелди бе, жок0па, балдар билерине јилбиркеп сакып турды. Је, озор адазын ачындырбызына, онын јанганына сүүнүп сурабай турды, чемодандар јаар көрүп, көстөрин онон салбай турды. Кенертен адазы бажынан тудунып калактап чыкты:

– Акыраар – деп, ол айтты... – Менин банкам кайда?

Шил банка туранын полында, чемодандарыла коштой турды. Радист онызын торт ундуп салды. Июнь айдын изў кўннин жаркындары банканы жылыдып, тўбўнде тошты кайылтып салды., шил банканын тўбинде өчөмик сууда айунын тырмагы жатты...

– Бу слерге, тўндўк талада полюстын болчок тожы! Ончозы кайылып барды... адазы арбынып турды. – Бу мен канайып бардым болбой!..

– Же, кем жок, – Ига айтты, - тырмагыда болзо кайылбай арткан эмей.

– Акыраар! Бир минутке сакып алыгар, – айылдаш жаткан Федор Егорычтын ўни угулды, – кайда, банканы мага беригер, мен жаан саадабай келерим.

Банканы тудунып алып, бойынын кыбы жаар элес этти.

Жаан удабады, ол ойто келеле, тошты сууланып калган банканы столдын ўстўне тургузып берди. Ончозы кайкап чыкты: банканын тўбўнде полярный тоштын болчок тожы жатты. Болчок тошко жаба ак айунын тырмагы кадала тонып калтыр.

– Акыр! Бери уугар, – радист айтты, – телекей ўстўнде кижы кайкагадый куулгас неме жок. Слер оны канайда жаап алганыгар?

– Мында кижы эдип албас неме жок, – Федор Егорыч каруузын айдып турды. – Мен соок неменин ус кижы. Неме тонырып турган заводто мен иштеп турум. Ол заводто бистер бойлорыбыс кургак тош жаап алып турубис. Ол бистин эткен тошто соогы 70 градуска једип јат. Ондый тошты кармангада алып јўрзе кем жок. Ол кайлып турар, же кайлып барганда суу болып акпас, кей болып, кейге сала берер. Ондый тоштонг суулу кўнўкў бир болчокты таштап салар болзо, кўнўктўги суу тургузала тоныр барар...

Отурган улустары ончозы кол чабу болып тура берген. Онон адазы Ига жаар кўрди.

– Же, Игорь, картанын јанына туруп кўр, – адазы уулына айтты.

Эмди тужында, Игорьдын бажы, картада јурап салган тўндўк таладагы полюстын бойына једип турар болып барды.

Л. Кассиль

Сурактар:

1. Түндүк таладагы Полярный талайга «Челюскин» не керектү болып барды?
2. Тош оодып турар ледокол деп параход «Челюскин» жол ичинде канайып барды?
3. Тошто отурган радист нени иштеп турды? Бойынын бүдүрер керекти ол канайда бүдүрүп – иштеп жүрди?
4. Радисттын биле-барказы челюскинецтердин аайы кандый болып турганын канайда жилбиркеп ажаарып турды? Радистын эмегени кандый болып жатты, балдары канайда жатты, оны башкалап айдып куучындап беригер.
5. Балдардын берген жакылтазын адазы канайда бүдүрди?
6. Бистин партия ла бистин башкаруу челюскинецтерди тоштон айрып алар болып нени этти, нени бүдүрди?
7. Тоштогы челюскинецтерди айрып алган жалтанбас атту-чулу учачыларды партия ла башкаруу не адыла адап, учырлап сыйлады?

БАЖАЛЫКТАРЫ:

1. Каштанка. А. П. Чехов	3
2. Кижик-кийик ле кўскў. И.А. Крылов	16
3. Бўрў ле турна. И.А. Крылов	17
4. Слон ла кырса. И.А. Крылов	18
5. Холоптордын балдары ла бариннын кўчўктери. В.Г. Короленко	19
6. Генерал Топтыгин. Н.А. Некрасов – А. Чоков кўчўрген	22
7. Кышкы энгир. А.С. Пушкин - А. Чоков кўчўрген	26
8. Кышкы жол. А.С. Пушкин - А. Чоков кўчўрген	27
9. Студеныйда кыштаганы. Д.Н. Мамин-Сибиряк	28
10. Кавказтын пленинде. Л.Н. Толстой	40
11. Пармадагы забастовка. Максим Горький	56
12. Мазай апшыяк ла койондор. Н.А. Некрасов	59
13. Беш тўн ле беш тўш. В. Инбер	63
14. Ильичтын жаш ла школдогы жылдары. А.И. Ульянова	64
15. Соок-тошто. Л. Кассиль	70
16. Улу планды куучындап айтканы. М. Ильин	77
17. Кўгўтей. М. Ютканаков	83
18. Темир ат. П. Кучияк	105
19. Айу андаганы. П. Кучияк	118
20.Эрелдей. К. Филатов ла Н.Северин	122
21. Ўўредўчиге	140